

Samii
Frashëri
VEPORA

BIBLIOTEKA

8JH-82

F 86

2

BILINDJA

Biblioteka RILINDJA

Redaktor

Nazmi Erahmani

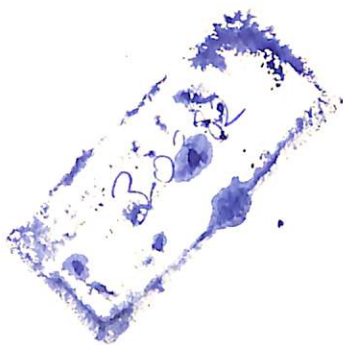
8JH-82
F86

Sami Frashëri: VEPRA • 2

SHQIPËRIA
Ç'KA QENË Ç'ËSHTË
E Ç'DO TË BËHETË?

Mendime
për shpëtimt të mëmëdheut
nga reziket
që e kanë rethuarë

(Botuar të parën herë
në Bukuresht më 1899)

RILINDJA
Redaksia e botimeve
Prishtinë
1978

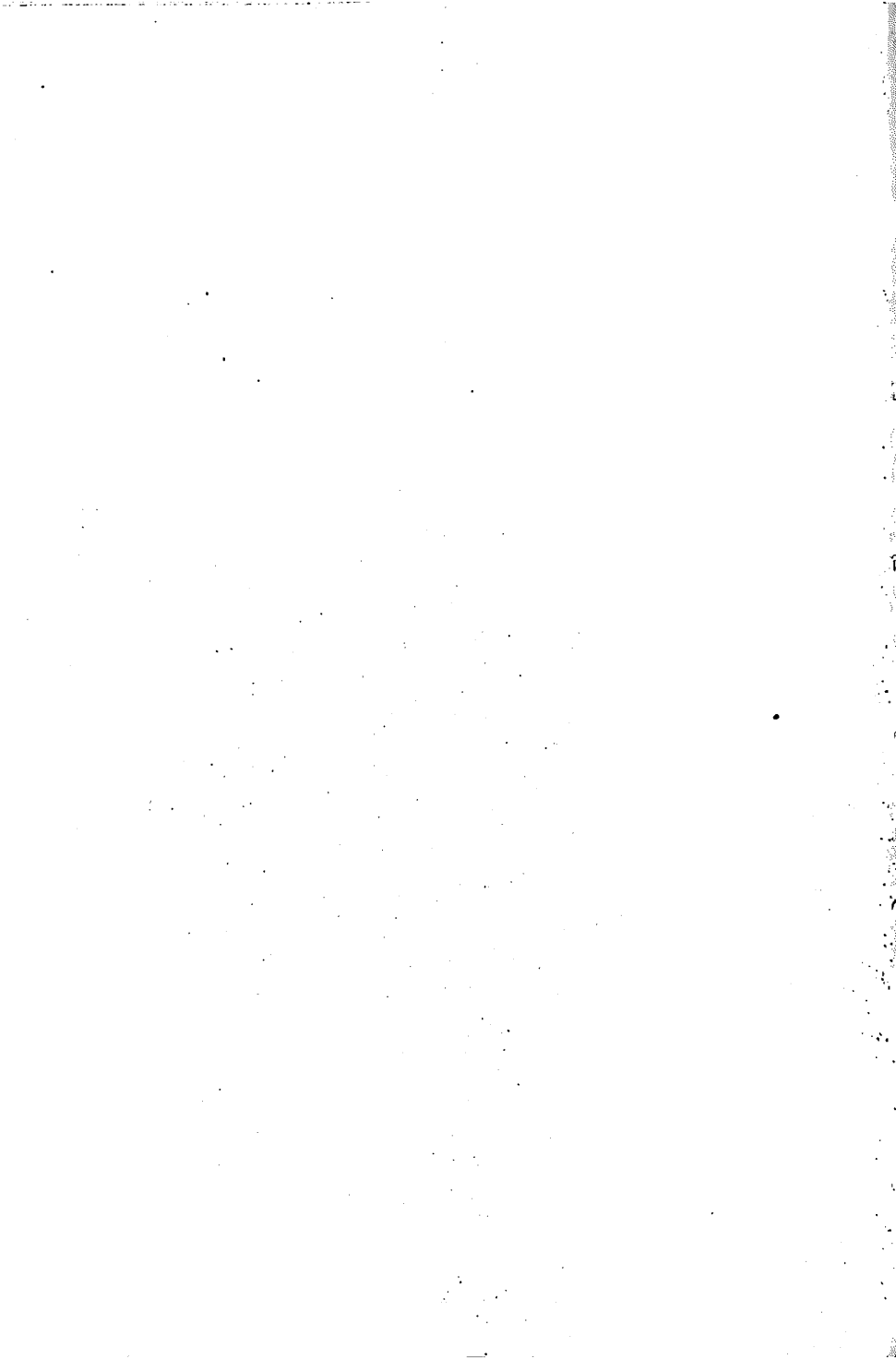
THE
LIFE OF
JOHN
STUART
MILL

BY
JAMES
MILL
AND
HARVEY
J. HARRISON

LONDON
1891

PARATHËNIE

Samiu, vëllai më i vogël i dy pionierëve të lëvizjes kombëtare shqiptare, Abdylit dhe Naimit, është një nga ideologët dhe organizatorët e shquar të lëvizjes kombëtare të popullit tonë.

Ai jetoi dhe zhvilloi veprimtarinë e tij krijuese në periudhën e rritjes së lëvizjes nacional-çlirimtare të popullit shqiptar kundër sundimit otoman, kur perandoria otomane po dekompozohet, kur në Shqipëri filloi një lëvizje e gjerë dhe shpërthyer një varg kryengritjesh për krijimin e shtetit të pavarur shqiptar. Botëkuptimi i tij është lidhur ngushtë me zgjimin e ndër-gjegjes kombëtare, me perspektivat e zhvillimit të Shqipërisë dhe luftën kundër absolutizmit të rendit ushtarako-feodal të sulltanëve.

Sami Frashëri brenda një kohe relativisht të shkurtrë botoi shumë vepra: traktate politike e filozofike, vepra letrare e shkencore, tekste shkollore, artikuj etj. Në shqip ai botoi 6 vepra. Ai filloi të pregatis fjalorin me shpjegime të gjuhës shqipe, por, për fat të keq, nuk arriti dot ta përfundonte. Samiu botoi në turqisht, arabisht dhe frengjisht 45 vepra, duke mos llogaritur artikujt e shumtë që ka shkruar. Gjithashtu ai përktheu turqisht 6 vepra („Histori e shkurtrë e Francës”, „Të mjerët” e Viktor Hygosë etj.) Në këtë mënyrë ai botoi gjithsej 52 vepra, përveç dorëshkrimeve, studimeve letrare, kulturele dhe shkencore që nuk arriti dot t'i botojë.

Për pjesëmarrjen e tij në lëvizjen kombëtare, për pikëpamjet e tij demokratike dhe përparimtare kundër absolutizmit të sulltanit, Samiu ndiqej dhe persekutohej vazhdimisht nga qeveria turke qysh prej vitit 1890. Por persekutimi arrijti kulmin mbas botimit të veprës „Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do bëhetë?” kur atij iu ndalua të dilte nga shtëpia, ku ishte si i burgosur dhe nuk u lejua as të kurohej.

Samiu kishte një kulturë të gjërë, të thellë dhe të gjithanëshme. Në qendër të vëmendjes së tij ishin materialistët e Greqisë së vjetër, iluministët e materialistët francezë, Darvini e të tjerë njerëz të shquar të shkencës e të kulturës botërore. Ai ishte përkrahës i përparimit, i kulturës dhe i diturisë.

Samiu në rrethet përparimtare të Shqipërisë, të perandorisë otomane dhe të vendeve të tjera të Lindjes kishte simpati dhe respekt të madh si njeri i ditur i kulturuar dhe përparimtar. Trajtimi i problemeve të ndryshme në lëmin e filozofisë, të shkencave të ndryshme dhe të sociologjisë tregon se ai ishte në korent me rymat dhe pikëpamjet e ndryshme të asaj kohe. Ai, duke u mbështetur dhe duke pasur besim të madh në të dhënat e degëve të ndryshme të shkencës së asaj kohe, arrijti në disa konkluzione dialektike dhe materialiste në kuptimin e zhvillimit të natyrës dhe të shoqërisë.

Në zgjidhjen e problemit themelor të filozofisë, S. Frashëri duke u mbështetur në sukseset e shkencës dhe në trashëgimin materialist të së kaluarës, pohon se burimi fillestar është materja, që ai e quan eter. Në kundërshtim me idealistët, të cilët si substancë të botës quanin idenë mistike, absolute, shpirtin botëror, ndërjegjeqjen, Sami Frashëri thotë se pikërisht materid, është baza e vetme, thelbi, substanca e gjithë gjërave dhe sendeve. Në këtë mendim ai i afrohet shumë materialistit francez Didero, duke e quajtur materien si substancën unike, kurse trupat si forma të ndryshme të aenies së kësaj substance unike „Sub-

stanca e vetme e gjithësisë — shkruan ai — është eteri (materja E. R.) dhe se nga ky kanë lindur botrat dhe trupat¹⁾.

Samiu duke u bazuar në doktrinën e Darvinit, për të cilin kishte një respekt e simpathi të madhe, tregoi se njeriu ka ardhur nga bota e kafshëve dhe se nuk është krijuar nga „zoti” në formë të gatëshme, porse është rezultat i një procesi të gjatë e të komplikuar, që ka kaluar nga mbretëri e kafshëve deri në shoqërinë e sotme. Samiu, nga ana tjetër, është edhe kundër atyre që e identifikonin njeriun me kafshët. „Njeriu — shkruan ai — nga një vështrim është një-lloj me ato mijra kafshë, që jetojnë mbi tokë, po që dallohet prej tyre nga të folurit dhe nga mendimi²⁾).

Përsa i përket procesit të të nojhurit Samiu qëndronte gjithashtu në pozita materialiste. Pohimi i Samiut se „në shkencë nuk ka udhë që të mos kalohet” tregon se ai kishte besim të patundur në shkencën. Ai jo vetëm që ishte kundër agnosticizmit, i cili kishte arritur kulmin në gjysmën e dytë të shekullit XIX-të, por kishte besim të madh në njohjen dhe në shfrytëzimin e pasurive të botës për të mirën e njerëzve. Ja si shkruante ai në lidhje me këtë çështje: „Njerëzit kanë një detyrë të madhe, të njohin natyrën dhe të vërtetën e materjeve që gjenden në botë e veçanërisht mbi lëmsht të dheut tonë, të dinë të përfitojnë nga cilësitë e atyre materjeve dhe t'i shtien ato në punë për mirëqenien e mbarë rruzullimit³⁾).

Sami Frashëri në pikëpamjet e tij për zhvillimin e shoqërisë ishte në pozita idealiste. Sipas tij, shkaku kryesor dhe forca lëvizëse e zhvillimit të shoqërisë qëndron në përsosjen e fuqive mendore, në arsimin dhe edukatën e njerëzve. Por, në kushtet kon-

1) S. Frashëri, Qielli, Kap. XII, f. 55, Stamboll 1880.

2) S. Frashëri, Njeriu, f. 3, Stamboll 1880.

3) S. Frashëri, Qytetërimi Islam, parathënie, Stamboll 1880.

krete historike, pikëpamjet iluministe të S. Frashërit kanë qenë një hap i rëndësishëm përpara. Samiu vlerësonte shumë opinionin e masave, të kolektivitetit, duke e quajtur këtë shumë më me vënd se mendimin e një njeriut të vetëm. Ky koncept e ka burimin në pikëpamjet e tij demokratike. Ja si thotë ai në lidhje me ata njerëz që nënvleftësonin opinionin e masave: „O filozof, opinionin publik që ti nuk të pëlqen është shumë më me vënd se mendimi yt, pse në atë përmblidhen mendimet e sa e sa miliona njerëzve, kurse mendimi yt është vetëm i pesë ose i gjashtë vetëve”⁴⁾.

Nga ana tjetër S. Frashëri vlerësonte drejt edhe rolin progresiv të individit, kur ai përfaqëson aspiratat dhe interesat e masave. Ja si ka shkruar ai për rolin e njerëzve të shquar në shoqëri: „Sa dobi u sjell anijeve feneri i një limani, aq dobi u bije bashkëatdhetarëve të vet një njeri i urtë, i matur e zemërmirë”⁵⁾.

Një pjesë e mirë e këtyre mendimeve të përgjithshme të Samiut dhe idealet e tij përparimtare e demokratike janë pasqyruar edhe në librin „Shqipëria ç’ka qënë, ç’është dhe ç’do të bëhet”, që është vepra e tij kryesore në gjuhën shqipe. Ajo është përkthyer në turqisht, greqisht, gjermanisht, bullgarisht dhe italisht. Në këtë manifest, që përbëhet nga tri pjesë, Samiu paraqet shkurtimisht historinë e popullit shqiptar, ngrë në qiell bukuritë mahnitëse, përshkruan jetën e rëndë të popullit shqiptar nën zgjedhën turke dhe shtron detyrat momentale dhe të ardhëshme taktiko-strategjike të lëvizjes kombëtare dhe ekonomiko-kulturale të shtetit të pavarur shqiptar.

Samii Frashëri në pjesën e parë të këtij libri, duke folur për origjinën e lashtë të popullit shqiptar, ki-

⁴⁾ S. Frashëri, Emsal Fjal’ e urtë Nr. 405, Stamboll 1880.

⁵⁾ Po aty, fjal’ e urtë Nr. 1023.

shte qëllim të zgjonte krenarinë kombëtare dhe të tregonte pamposhtmerinë e popullit tonë trim në luftë kundër pushtuesve të huaj.

Populli shqiptar, që është nga më të vjetërit, ka mundur gjatë shekujve t'u bëjë ballë gjithë tallazeve dhe presioneve të okupatorëve. Shqipëtarët — shkruan S. Frashëri — janë m'i vjetër' i kombeve t'Evropësë". Këtë ide ai e ka përkrahur qysh në vitin 1879 në „Alfabetaren e gjuhës shqipe", ku shkruan: „Ata të diturit e mëdhenj që merren me gjuhëtë e me rënjat e kombevet, e kanë dëftyer sot fort mirë, që shqiptarëtë janë etërit e grekëve dhe të Llatinëve të vjetë-rë"⁶⁾.

Sami Frashëri kujton qëndresën heroike të popullit shqiptar kundër pushtuesve të ndryshëm, sidomos nën udhëheqjen e Skënderbeut, që shpëtoi Evropën nga pushtimi i hordhëve barbare turke. Samiu është krenar për këtë shërbim të madh të Skënderbeut në mbrojtje të qytetërimit dhe përparimit evropian. „Gjithë Pushtetat e Evropës q'ishinë atëhere, — shkruan ai — kishinë shpresë ne Skënderbeu, e prishinë shpëtimin e Evropës nga shqipëtarëtë”.

Rilindasit i kushtuan një vëmendje dhe kujdes të madh përhapjes së të shkruarit të gjuhës shqipe, sepse, sikundër thotë Samiu, „një komb që humbet gjuhën e vet humbet edhe ai vetë”. Samiu shkroi gramatikën e parë shqipe dhe, bashkë me Naimin filloi preçqitjen e fjalorit të gjuhës shqipe, por fatkeqësisht nuk e mbaruan dot. Naimi dhe Samiu kanë kritikuar me ashpërsinë më të madhe skeptikët dhe kundërshtarët e shkrimit të shqipes, për të cilët ata shkruanin kështu në vitin 1899: „Por në fund panë se shqipia u bë, u shkrua, u krijua alfabeti i saj, u hartua gramatika, u shtypën librat e shkencës, u përkthyen poezi të bukura prej çdo gjuhe të huaj. Me një fjalë u

⁶⁾ Sami Frashëri, Alfabetare e gjuhës shqip, Konstandinopojë 1879.

kuptua se ç'gjuhë e përsosur dhe e rregulltë është shqipia⁷⁾). Samiu, që ishte një gjuhëtar i shquar, tregoi me argumente shkencore se gjuha shqipe është fort' e vjetër dhe e pasur me plot forma, fjalë dhe shprehje të bukura që nuk i ka çdo gjuhë.

Në këtë pjesë të veprës, siç mund ta shohë lexuesi dhe prej shënimeve që i janë bërë këtij botimi, Sami Frashëri, i shtyrë prej ndjenjave të larta patriotike dhe prej dëshirës që të ngjallë tek bashkatdhetarët, ndjenjat e krenarisë kombëtare dhe, nga ana tjetër, për të kundërbalancuar shpifjet e propagandës shoviniste kundër Shqipërisë dhe shqipëtarëve krahas shumë konstatimeve linguistike dhe historike me vend, ka shprehur edhe disa kosiderata historikisht e shkencërisht të pasakta ose tepër të diskutueshme.

Në pjesën e dytë të librit ai ka paraqitur veçoritë fizike dhe ekonomike të Shqipërisë. Me ndjenja të thella dashurije për atdheun e tij, ai flet për natyrën e bukur, për popullin shqiptar, për pasuritë e shumta të tokës dhe të nëntokës sonë: „Vetëm fush' e Myzeqesë është mjaft t'ushqenjë gjithë Shqipërinë, po të hapenë lumenjtë, Shqipëria sado q'është e vogëlë, ka çdo farë klime e çdo farë dheu edhe shumë bagëti e shumë të mira”.

Populli shqipëtar është një popull me veti të larta, trim, i zgjuar dhe zot i çdo pune. Këto cilësi Samiu i vë në dukje me krenari për t'i mobilizuar masat në luftën për liri dhe pavarësi kombëtare.

„Shqipëtarëtë — shkruan ai — janë trima, të mënçëmë, punëtorë, të zotë për çdo punë”. Duke paraqitur këto veti të larta të popullit tonë trim dhe fisnik, ai bën thirrje për t'u bashkuar si një trup i vetëm dhe për të fituar lirinë dhe pavarësinë kombëtare. Duke paraqitur gjëndjen e atëherëshme të mjeruar të Shqipërisë, Samiu shkruante, kështu: „Sot shqipëta-

⁷⁾ N. Frashëri, S. Frashëri: letër në turqisht dërguar Murat Toptanit, Stamboll 1899, Arkivi i Shtetit të RSPSH.

rëtë janë rrobër të poshtuar' e tunjurë, të shkelur' e të çpërndërë". Ai, megjithëse nuk jetonte në Shqipëri, i njihnte mirë hallet, vuajtjet dhe aspiratat e popullit të tij.

Duke folur për gjëndjen e mjeruar të popullit shqiptar nga shkaku i okupatorëve turq ai shkruan kështu: „biçt e tyre janë sot lakuriq me një këmishë që s'ka ku ta zërë qeni! Vete edhe zaptijeja a tahsil-dari, e ngre shkopin e i rreh duke thirurë pagoni! E ku të gjenjë i ziu që të paguanjë? Atë-here i shesinë kanë, dhinë, ç'të ketë edhe gjer më qiramidhet të shtëpisë! Shqiptari të hajë dru për të paguar?! O, ç'turp i math! O ç'e madhe e keqe!" Nga ana tjetër ai ka besim, se shqiptarët janë të zotë të vetqeverisin dhe të drejtojnë gjithë punërat e tyre. „Shqipëria — thotë ai — sado q'është e varfër e paditur, ka njerës të kottë për të qeverisurë vendin e tyre". Samiu dhe të gjithë rilindasit ishin të matur dhe tejpamës në politikë. Ata për të arrijtur qëllimin — pavarësinë e Shqipërisë ecnin me takt, përdornin të gjitha mundësitë reale, porse ata e shikonin në sy të vërtetën dhe e dinin se mbështetje e vertetë e pavarësisë së Shqipërisë atëhere ishte vetëm populli, mbasi shtetet e mëdha donin coptimin e Shqipërisë. „Të mendojmë mirë punënë tënë — shkruan Samiu — e të përpiqemi vetë për punët të vet se në këtë jetë secili do përpiqetë për vetëhe". Pikërisht në këtë manifest u bëhet thirrje gjithë klasave të bashkohen për çlirimin dhe shpëtimin e atdheut nga zgjedha turke dhe nga intrigat dhe lakmitë grabitqare të klikave shoveniste.

Në pjesën e tretë të librit, Sami Frashëri analizon problemet, detyrat e lëvizjes kombëtare dhe në veçanti ka parashtruar idetë mbi ndërtimin e ardhshëm shtetëror, mbi zhvillimin ekonomik e kultural të Shqipërisë së lirë e të pavarur. Samiu dhe gjithë rilindasit në përgjithësi e kanë pasur të qartë se si do ta fitonte Shqipëria pavarësinë e vet dhe orientimin e luftës që duhej të bënte populli e kanë dhënë drejt. Në këtë pjesë, që përfaqëson gjithë vijën e rilindasve,

Samiu me mjeshtëri dhe zgjuarsia të madhe jep një tabllë të plotë të rrugës që duhej të ndiqte populli shqiptar në ato çaste të koklavitura dhe kritike.

Në lidhje me problemin themelor të luftës kombëtare Samiu theksonte se armiku më i rrezikshëm i popullit shqiptarë ishte sundimi otoman dhe se e vetmja rrugë e shpëtimit ishte shkëputja e Shqipërisë nga Perandoria otomane.

Samiu shumë kohë më përpara ka menduar për çkëputjen e plotë të Shqipërisë nga Turqia: „Këtë herë — i shkruante ai Jeronim de Radës në vitin 1881 — Shqipëtarët e kupëtuanë fort mirë që mbretëria nukë do të bënjë gjë kurrë për ta, edhe Lidhja e Prizrenit e pa nevojë të bashkojë Shqipërin' e t'ë bënjë një me otonomi, a mbase me çkëputje fare, pas punës”⁹⁾. Duke treguar rrugët se si do të fitohet pavarësija, ai shkruante kështu për natyrën e Perandorisë feudo-ushtarake të Turqisë: „Turqia nuk është një bari që do t'ushqenj' e të ngjallnjë dhentë, që ka, që t'u marrë qumështit e leshtë; por është një ujk q'atë të mjerë dele q'e zë prej xverku, s'e lëshon pa çarë pa i ngrënë mishtë e pa i dërmuarë eshtëratë”.

Në lidhje me rrugët e sigurimit të pavarësisë së plotë të atdheut ai theksonte se vetëm me rrugën e kerkesave nuk mund të fitohet gjithëçka. Këtë rrugë ai e pranonte, por nuk e quante si kryesore, sepse siç shkruante ai „Shqipëtarëvet me hir Tyrqia s'u ka për të dhënë gjë”, prandaj theksonte ai „Shqipëtarëtë duhetë t'i marrënë ato që duanë me pahir: t'i kërkojnë me fjalë, po të kenë edhe pushkënë plot”.

Krahas me të drejtën duhet të jetë edhe forca, sepse „e drejta pa fuqi si dhe fuqija pa të drejtë, është si një krah i vetëm, nonjë zokë s'fluturën dot me një krah”.

Samiu patriot dhe demokrat revoltohej nga qëndrimi negativ i Turqisë feudalo-ushtarake dhe i fuqive

⁹⁾ Cituar në „Historia e letërisisë shqipe”. Trianë 1959, v. II. F. 280.

kapitaliste karshi Shqipërisë. Ai i bënte thirrje popullit të tij që të luftonte me këmbëngulje për të drejtën, sepse kjo ishte rruga e vetme e shpëtimit dhe e çlirimit të Shqipërisë. Ai kishte koncept të drejtë për karakterin e luftërave. Ai përkrahte luftërat e drejta dhe dënonte luftërat e padrejta grabitqare. Duke i bërë thirrje popullit shqipëtar për të luftuar me të gjitha forcat për çështjen e drejtë — për çlirimin nga zgjedha turke dhe për demokracinë, Sami Frashëri shkruante kështu: „Ai që lufton për një të drejtë të këtillë është dy herë trim, e drejta i ep një forcë e një fuqi që s'e le kurrë të mundetë”.

Samiu ishte konsequent për çlirimin e plotë, për demokratizimin dhe përparimin e Shqipërisë „Kush të na qëndrojë përpara — shkruan ai — e të na ndalonjë në këtë udhë të shenjtëruarë, ta shtyjme, ta rezojmë, ta shkelim e të shkojmë tutje”.

Sami Frashëri kritikoi ashpër absolutizmin dhe bazën e tij ideologjike — teokratizmin. Ai ishte kundër strukturës feudalo-ushtarake dhe donte e luftonte për demokratizimin e vëndit. „Në u bëftë dot Shqipëria më vehte — i shkruante ai De Radës më 1881 — nuk do kemi nevojë për prensër as të krishterë as muhamedanë, që të na rrjepën e të na pinë gjaknë”.

Pikëpamjet që shtroi Samiu në librin e tij programatik lidhur me organizimin e shtetit shqiptar për kushtet e atëhershme qenë përparimtare. Sipas tij në krye të shtetit republikan shqiptar duhej të vihej një llojë presidiumi, që Samiu e quante këshillë të pleqësisë të përbërë prej 15 vetësh. Ky këshillë i pleqësisë do të zgjidhte një kryetar, i cili nuk mund të vepronte pa mendimin e gjithë këshillit të pleqësisë sepse „një njeri — thotë Samiu — mund të gënjejë e të lathitnjë, po pesëmbëdhjetë njerez të pjekur e të vuarë s'mund të lathitinë të tërë”.

Përveç këshillës së pleqësisë do të kishte edhe këshill të përgjithshëm prej 100 vetësh, që do të dilte nga zgjedhjet me vota direkte 1 për çdo 20.000 vendës në çdo katër vjet.

Qeveria dhe ministrat që do të caktoheshin nga Këshilli i pleqësisë do t'ishin përgjegjës përpara Këshillit të pleqësisë dhe këshillit të përgjithshëm. Kufizimi i kompetencave të Qeverisë është karakteristike e sundimit të borgjezisë në periudhën e lulëzimit të saj. Pushtetin legjislativ do ta ushtronte parlamenti i zgjedhur me vota direkte një herë në 4 vjet, kurse pushtetin ekzekutiv e ushtronte qeveria, të cilën e caktonte pleqësia e republikës.

Në mendimet për pushtetin shtetëror Samiu i jep rëndësi të veçantë çështjes së pushtetit lokal. Ai i jep te kompetenca të gjëra pushtetit lokal (drejtimin e ekonomisë, të arësimit, të gjyqeve, të ndërtimit, etj.). Organet e këshillave lokale do të zgjidheshin. Sipas tij vendi do të ndahej në 15 gatra dhe cilado nga këto do të kishte 3-4 — nëngatra. Bazë e pushtetit lokal do të qe katundarija. Çdo qytet i vogël do të quhej katundari. Qytetet e mëdhenj do të ndaheshin në dy a më tepër katundari. Fshatrat që qenë afër njeri tjetrit do të formonin një katundari. Në mbledhjen e përgjithshme të katundarisë do të merrnin pjesë gjithë burrat, që kanë shkuar të 20 vjetët, që kanë një farë pasurije, që paguajnë 5 franga në mot dhe që dinë të shkruajnë dhe të këndojnë.

Samii Frashëri duke menduar për shtetin e ardhshëm të pavarur të Shqipërisë, i kushton vëmendje të veçantë pagave të nëpunësve të shtetit. Ai thotë se shpesh herë dy gjëra i prishin njerëzit e qeverisë d. m. th. pagesat e larta ose pagesat e ulta. Prandaj ai këshillonte që të jepeshin rroga mesatare. Ai donte që nëpunësit e shtetit të ishin të ndershëm. Qeveritarët e korruptuar dhe kusarë të rregjimit otoman Samiu i urrente. Duke pasur parasysh këtë ai përmënd këto fjalë të filozofit persian Saadi, i cili ka thënë se „po të marë mbreti një vezë nga fshatari, ministrat e tij do të grabisin të gjitha pulat e katundit“).

⁹⁾ S. Frashëri, Emsal, Nr. 306.

Samiu kërkonte gjithashtu ndarjen e fesë nga shkolla. „Ulemaja, dervishëtë e priftërija — shkruan ai — do të mos përzejehenë as në mësimet e në shkollat, përveç mësimin të besës”. Ai kuptoi dhe dënoi ashpër rolin reaksionar të fesë dhe rrjedhimet e saj të tmerrshme. Sundimtarët turq bënë gjithëfarë manevra që me anë të dasive fetare të përçanin luftën patriotike të popullit tonë Rilindasit i demaskuan këto lodra të qeveritarëve turq.

Samiu kërkoi dhe luftoi për kompaktësinë dhe bashkimin e popullit shqiptar pa dallim feje, se „të gjithë sa janë e tek janë — myslimanë, katolikë e orthodoxë janë vëllezër” Ai shqiptar — shkruan Samiu — që le vëllezërit e tij e ndahetë nga shqipëtarët për t'u bashkuar me armiqt e Shqipërisë, duke u kapur prej fesë, ai është tradhëtar, është armik i kombit e i mëmëdheut”

Samiu paraqit një sërë masash ekonomike të domosdoshme për zhvillimin e Shqipërisë. Zgjidhja e këtyre masave do të bënte që vendi ynë të hynte shumë shpejt në qytetërim. Krahas me çlirimin e vendit Samiu kërkoi të bëheshin reforma ekonomike në fushën e industrializimit dhe të zhvillimit të bujqësisë së vendit tonë.

Sipas mendimit të Samiut shkaqet e mbrapambetjes ekonomike të Shqipërisë janë dy: e para, karakteri grabitqar i shtetit otoman dhe, e dyta, konkurrenca e mallrave të vendeve kapitaliste, që pengonin industrializimin e Shqipërisë.

Samiu ishte kundër depërtimit të kapitalizmit Evropian. Ai e njihnte karakterin grabitës të shteteve kapitaliste dhe dënonte eksploatimin e popujve të vegjël nga fuqitë e mëdha borgjeze.

„O vëllezër Shqipëtarë! — shkruan ai, — të mos na gjenjë s' ata të egërtit e Avstralis' e t'Afrikës, që ven' evropianët e i gënjejnë me ca ruaza e me ca dragole të qeltërta e pasqyra të pafilla, e u marrinë vendet e tyre nga dora. Të mos gënjehemi edhe na ashtu me ca copa pafilleshe e qelqesh që s'vlejnë gjë fare,

e të lëmë të drejtat e kombit e të mëmëdheut tënë në duartë të huajet e t'armikëvet tanë”.

Samiu dëshironte zhvillimin industrial të Shqipërisë, duke filluar nga ndërtimi i hekurudhave dhe, në përgjithësi, i komunikacionit. Ai kërkonte që të shfrytëzoheshin pasuritë e tokës dhe të nëntokës.

Programi i Samiut për arsimin dhe kulturën ishte madhështor. Ai kërkonte që arsimi dhe kultura të përhapeshin në gjithë popullin. „edhe bariu edhe bujku edhe mjeshtri i mureve — shkruan Samiu — do të mos jenë padituri”. Ai kërkoi arsimin fillor të detyruar për gjithë fëmijët nga 7 deri në 13 vjeç si për djemtë ashtu dhe për vajzat. Ai mendoi të hapeshin 2000 shkolla fillore (një shkollë për çdo 1000 banorë) dhe 30 gjimnaze e shkolla të mesme profesionale.

„Mësimi — shkruan Samiu — do të jetë pa ndonjë pagesë edhe të varfërit do t'u epenë edhe fletoretë e karta etj. pa pagesë”.

Ai mendonte të hapeshin edhe tre universitete, një akademi detare, një akademi e shkencave, muze arkeologjik, muze i shkencave të natyrës dhe një bibliotekë kombëtare.

Ai i kushtonte një vëmendje të madhe edukimit, që e konsideron si faktor të rëndësishëm për përparimin e shoqërisë. Ai thoshte se fëmija duhet të edukohet qysh se lind dhe të mësojë qysh prej shtatë vjeç. Samiu nuk i nënçmonte punët e vogla por ai ishte i mendimit se njerëzit që kanë mundësi të kryejnë punëra të mëdha të mos ngarkohen me punëra të vogëla. „Nuk ka gabim më të madh — shkruan ai — të përdorësh për punë të vogla atë, që i vijnë përdore punë të mëdha”¹⁰).

Sami Frashëri revoltohet dhe proteston kundër varfërisë së fshatarëve dhe kundër taksave të mëdha, që u merreshin atyre.

¹⁰) Emsal, fjalë e urtë, 596.

„Të shpëtojnë fshatarët e varfër — shkruan ai, — nga pagesatë q'apënë për vetëhe, për bagëtit për dhet e për shtëpit e tyre, pagesa, që po u thyejnë mezë e s'i lënë të marrënë frymë”.

Esat Reso

SHQIPËRIA*

Krye e parë

Ç'KA QENË SHQIPËRIA

1. Pelasgëtë.

Shqipëri i thonë gjithë ati vëndi, tek rrinë Shqipëtarëtë. Shqipëtarëtë janë m'i vjetër' i kombeve t'Evropësë¹⁾). Duketë që këta erdhë më parë se gjithë prej mezit t'Azisë n'Evropë²⁾); edhe këta prunë në këtë vënd ditjen e të bërit shtëpi me mur si edhe diturin' e të lëruarit, të mbjellit e të korrurit; se ata njerës, që gjendeshin më parë tyre n'Evropë, ishin t'egërë e ro-ninë nëpër pyeje e nëpër shpella duke ushqyer³⁾ me pemëra t'egëra e me mish gjahu. P'andaj prindëritë tanë të vjetërë u quajtënë *Arbënë*,⁴⁾ fjalë të cilën na

*) Të gjitha shënimet janë të redaksisë.

1) Sami Frashëri si dhe rilindasit e tjerë mbronin tezën e përhapur në shek. XIX se shqiptarët ishin pasardhësit e pelasgëve.

2) Për ardhjen e pelasgëve nga mezi i Azisë, edhe sot shkencë nuk është në gjëndje të thotë gjë të sigurtë.

3) *duke ushqyer* = duke u ushqyer.

4) Fjalën *Arbënë* S. F. kërkon ta shpjegojë me fjalë shqipe *arë-bën*. Te rilindasit ka qenë tendencë e zakonshme t'i shpjegonin fjalët pelasge e ilire me rrënjë shqipe, për të vërtetuar në këtë mënyrë lidhjen midis shqiptarëve, ilirëve dhe pelasgëve. Sot, etimologjinë e fjalës „arbër” ose

Toskëtë, pas zakonit tënë që bëjmë *n* në *r*,⁵⁾ e këthye-më në Arbëri, si e përdorim edhe sot. Do-me-thënë ky komp kaq' i vjetërë thuhëshë që m'atëherë *Arbënë* a *Arban*, do-me-thënë ata që punojnë arënë, që korrin e mbjellinë. Këtë fjalë Romakëtë e kanë këthyer më *Alban* duke thënë edhe vëndit të tyre *Albania*, si e thonë edhe sot Evropianëtë. Greqt' e pastajmë na thanë *Arvanit*, duke këthyer prapë *l*-në në *r*; dhe nga kjo fjal' e Greqet Tyrqitë kanë bërë fjalënë *Arnaut*, si na quajn' edhe sot. Po na vetë fjalënë *Arbërë* e kemi përrrethuarë vetëm në një farë të kombit tënë, të cilën' e themi edhe *Lap*; edhe kombi i tërë ka marrë emërinë *Shqipëtar* e vëndi ynë Shqipëri, fjalë të bëra prej shqipesë, zogut të bekuarë⁶⁾ të Hyjit, q'i falëshinë prindërit' e vjetërë tanë, edhe të cilit fytyrënë e kishimë edhe në flamurt. Po kjo fjalë dukëtë të mos jetë shumë e vjetërë a të mos ketë qënë që në kryet e përgjithçime, se vëllezëritë tanë, që rojnë jashtë Shqipërisë, n'Itali, në Greqi e gjatë nuk' e dinë, po quhenë edhe sot *Arbërë*.

Me të vjetërtë prindërt tanë bota i quajnë *Pelasgë*, fjal' e mbeturë nga prindret tanë më të pastajmë, të cilëtë quaninë më të parët' e tyre *Plak a Pleq*⁷⁾ Sido të jetë, ky komp kaq' i vjetërë e kaq' i vjejturë për istorit ka qën' i shumë e i fortë e i përhapurë në-

„albanë”, studimtarët e lidhin me rrënjën *alb*, sipas disave me origjinë *mesdhetare* dhe do të thotë „kodër, vënd i ngritur”, sipas të tjerëve me origjinë *indoevropiane* dhe do të thotë „mal i mbuluar me dëborë”.

⁵⁾ Fenomeni i kthimit të „n” në „r”, d.m.th. rotacizmi, është një fenomen i njohur për gjuhën shqipe dhe rumanishte. Në fakt burimet më të vjetra përmendin trajtën *albanë*, pastaj *arbanë* dhe më vonë *arbënë* e *arbër*.

⁶⁾ Për etimologjinë e fjalës *Shqipëri-shqipëtar* akoma sot shkencëtarët nuk janë të një mendimi. Përveç etimologjisë që mbron S. F., disa shkencëtarë të tjerë mendojnë se vjen nga fjala „*shqip*”, në kuptimin e gjuhës që kuptohet, që merret vesh.

⁷⁾ Lidhja e fjalës *plak-pleq* me *pellasgë* nuk ka ndonjë bazë shkencore. Krah. shënimin 4.

për gjith' Evropët të Lindjesë. E tërë Sinisi' e Ballkanit edhe përtej Tunësë, Ungria, Kroatia etj. si edhe Greqia e gjithë anët' e perëndimit t'Azisë së vogëlë, do-me-thënë t'Anatollit, ishinë vënd' i Pelasgëvet, Shqipëtarëvet të vjetërë. Ca nga këta pelasgë u hodhë përtej den' Adriatik, n'Itali; Etrusqitë, Llatinët e të tjerë kombe t'Italisë⁸⁾ janë prej farës' së Pelasgëvet. Me pastaj erth një komp i vogëlë, q'i thoshmë Helen a Grek, e zu vënt në Greqi nëpër nisit të Pellgut Egje e nëpër anët të detit rrotull, duke përzënë Pelasgëtë andej a duke përzierë me ta⁹⁾. Po edhe këta Helenë, q'erdhë n'ata vënde, ishinë prej një fare me Pelasgëtë, si edhe Shqetë, Gjermanëtë, Gjellttë a Galëtë e të tjerë kombe t'ardhurë ng' Asia, të cilëtë thuhënë gjithë bashkë *Arianë*, fëmij' e madhe, që përpushton edhe Persëtë, Indianëtë e të tjerë kombe t'Asisë¹⁰⁾. Po Llatinëtë janë më t'afërë nga gjithë me na Shqipëtarëtë; p'andaj edhe gjuha jonë i ngjan shumë Llatinishtesë e gjuhëvet, që janë ndarë prej asaj, si italishtja, francishtja, etj.

Pelasgëtë kishinë një besë të bukur' e vjershëtore. Besoninë gjithë shënjat' e natyrësë e trupet' e qjellit; i falëshinë djellit, hënësë, yjevet të mbëdhenj, qjellit, revet, erësë, detit e të tjerave. Vetëtima, gjëmimi, rrufeja e gjithë shënjat' e natyrës ishinë të shënjtëruara në syt të tyre. Zjarrë e kishinë në shumë nder e më ca vënde s'e shuaninë kurrë. As në qeverit as në besët nukë doninë një vetë, që bën ç'do, po u kish ënda këshillën' e kuvendin' e shumëve. Kjo besë, të cilënë Greqt' e Llatinëtë e xgjeruan' e e xbukuruanë më teprë, është' edhe sot n'Evropë e në gjithë

⁸⁾ Disa shkencëtarë mendojnë se etruskët qenë bashkë me pellasgët, popullata të familjes mesdhetare, kurse latinët bënë pjesë në familjen indo-europjane.

⁹⁾ *duke përzierë me ta* = duke u përzjerë me ta.

¹⁰⁾ *Ariana* ka kuptimin e racës së popullatave indo-europjane.

botët të qytetuarë bes' e vjershëtarëve, të cilët në këtë gjejnë bukurin' e shijënë, q'u duhetë. Kjo besë, që thuhetë *mythologji*, është bes' e të parëvet prin-dër tanë, Pelasgëvet¹¹⁾.

Pelasgëtë, pas vëndevet që rrininë, ndahëshinë më shumë fara e fise, nga të cilët më të mbëdhenjt' e më të njohuritë janë: Ilyrianëtë a të Lirëtë (të Dli-rëtë), Maqedonasitë, Thrakasitë (të Trashëtë), Frygasitë etj¹²⁾. Nga këta Ilyrianëtë ishinë në Shqipëri edhe në vëndet të veriut, që thuhënë sot Bosnjë, Erzegovinë, Mal-i-Zi, Kroati, Dalmati etj. gjer në fund t'Adriatikut e gjer përtej Savësë; Maqedonasit' e Thrakasitë rrininë në Maqedoni e në Thrakë; Frygasitë ishinë n'Asi që nga anët e detit gjer ne lumi Alis, që thuhetë sot Kë-zëll-Irmak. Thuhetë që Ilyrianëtë isihnë shumë t'afërë me Maqedonasit e Thrakasitë me Frygasitë; po të të-rë ishinë një komp edhe kupëtoninë gjuhën' e njëri-jatërit.

Gjer në kohët të Romanëvet gjithë këta kombe Pelasgë ishinë të gjallë e të tërë. Maqedonasitë që për së vjetëri kishinë një mbretëri mjaft të fortë e cila në kohët të Filippit u rit e u shtua shumë; edhe i bir' i këti, Aleksandri i Math, vuri në dorë më të shumën' e botës, që dihësh atëhere, Greqinë, Thra-kënë, Asin' e Vogël, Persinë, Indinë, Egjiptënë etj.

¹¹⁾ Këto të dhëna u përkasin pjesërisht pelasgëve, pjesërisht ilirëve. Përzierja e tyre ka rrjedhur nga teza e rilindasve se pelasgët dhe ilirët qenë një popullatë e vetme, ose më saktë, se ilirët qenë fisi më i madh dhe më i njohur i pelasgëve.

¹²⁾ Të dhënat gjuhësore tregojnë një farë afërsie midis ilirishtes, thrakishtes dhe frygishtes; nga kjo afërsi ka dalë teza, akoma e pasigurtë, se këta të tre popuj qenë pardshtësit e një popullate të vetme, të shkëputur prej njëri tjetrit, jo shumë kohë përpara. Shpjegimet e emrave të „ilirë” e „thrakas” me shqipen „të lirë” dhe „të trashët” nuk janë pranuar nga shkenca e sotme.

po jo Ilyrinë e Epirrë, do-me-thënë Shqipërin' e sot-me¹³⁾. Pas vdekjes s'Aleksandrit Maqedonasitë bënë disa mbretëri n'Asi, n'Egjiptë e n'Evropë; po duk me mos qënë të bashkuarë, duke ndarë në shumë dega e duke ngrën' e duke vrrarë në mest të tyre¹⁴⁾, s'qëndruanë dot shumë kohë; pas pakë kohe u poshtuanë nënë Romanëtë, të cilëtë duallë me një forcë të madhe e zunë gjithë vëndet' e Maqedonaset edhe Maqedoninë vetë.

Romanëtë u dhanë funt Frygaset e Thrakaset, të cilëtë humpnë e u shuanë duke lëftuarë, e duke përzjerë me disa kombe, q'u futnë në mes të tyre. Në Maqedoni diç mbahëshinë po fort të përzjerë. Kurnë të gjashtët shekull të Krishtit Bullgarëtë, komp tatar edhe Sërbët' e Kroatëtë, kombe shqeh, hynë në Sinisit të Ballkanit si mizëri edhe mbuluan' edhe më të shumën' e Maqedonisë, duke nxjerë Pelasgëtë¹⁵⁾ andej e duke përzjerë me tá. Kështu humpnë Maqedonasitë, Thrakasitë, Frygasitë e të tjera fara të Pelasgëvet, përvëç Ilyrianëvet, të cilëtë janë drejt prindëret tanë.

II. Ilyrianëtë e Epirotëtë.

Ilyri e vjetër nukë pushtonte të tërë Shqipërinë, se nukë unjësh më poshtë Vijosësë nga juga; po nga veriu ish shumë m'e madhe, se, sindëkur thamë, xgjatëshë

¹³⁾ Në të vërtetë Aleksandri i Maqedonisë (356-323 para k. r.), i quajtur Aleksandri i „Madh” ose Leka i „Madh”, pas fitores që korri më 335 në Pelion (Gryka e Cangojt, në rrugën Korçë-Bilisht) e mundi shtetin ilir të Enkelejve, por nuk e nënshtroi; ai pushtoi vetëm krahinat kufitare ilire.

¹⁴⁾ *duke ndarë në shumë dega e duke ngrën' e duke vrrarë* = duke u ndarë në shumë dega e duke u ngrënë (u grindur) e duke u vrrarë.

¹⁵⁾ Këtu fjala *Pellasgë* duhet marrë në kuptimin e ilirëve, mbasi pellasgët në këtë kohë (në shek. VII të kohës sonë) nuk përmenden fare.

gjer në Savë e gjer në funt t'Adriatikut duke përpu-
shtuar' edhe Bosnjën' e të tjerë vënde. Që nga Vijosa
e gjer në mëngët t'Ambrakisë (t'Artësë) cop' e jugës
së Toskëris së sotme quhesh Epir (Ipërë, Hipërë a
Sipërë¹⁶) fjalë shqip, me të cilënë e përmëntninë vë-
ndësit e anës së detit së poshtërimi, edhe të cilënë
Greqtë, që qasëshinë atje për tregëri, e dëgjuanë nga
këta. Mbretëri' e Ilyrisë ish veçan, e Epirit veçan. Po
Ilyrianëtë si edhe Epirotëtë nukë ishinë fare t'unjurë
e të poshtuarë nënë këto mbretëri; ishinë të përndarë
në shumë fara a fise¹⁷), nga të cilëtë sicildo qeverisësh
prej këshillës së parësisë e të pleqet të tyre. Këto kë-
shilla quhëshinë *Plakoni* a *Pleqësi*.

Nga këto dy mbretëri, të cilatë, istorija na thotë,
që kishinë mjaft qytetëri, duallë disa mbretër të for-
të e të ndrituarë si Pyrrua a Burri, mbret' i Epirit,
që mundi Romanëtë e morri Greqinë, e si Tevta,
mbretërsh' e Ilyrisë e Gjençoja, bir' i saj, që qën-
druanë kaqë kohë burrërisht kundër Romanëvet.

Pas të thënit të shkronjëtorëvet të Greqisë së
vjetërë, Ilyrianëtë, si edhe Epirotëtë, të cilëtë s'ndry-
shonin nga ata me nonjë farë mëndyre, roninë e ishi-
në si Shqipëtarët' e sotmë, pa nonjë ndryshim; edhe
flisninë gjuhënë, që flasinë na sot.¹⁸)

¹⁶) *Epir* është fjalë greke; do të thotë „stere”, „tokë
kontinentale”. U quajt kështu nga banorët grekë të ishuj-
ve jonianë (Korfuz, Qefaloni, etj.)

¹⁷) Epiri banohej, në veri nga popullsi ilirjane, në ju-
gë nga popullsi greke, kurse në qëndër nga popullsi e për-
zjerë, e cila në disa raste i përdorte të dy gjuhët.

¹⁸) Ilirishtja sot nuk njihet ose njihet fare pak, mbasi
prej saj dihen vetëm disa fjalë, kryesisht emra njerëzish,
fisesh e toponimesh. Për lidhjet e saja me gjuhën shqipe,
s'ka dyshim; por nuk mund të thuhet se, ilirët flisnin gju-
hën, që flasin shqiptarët sot, mbasi gjuha shqipe ka tra-
shëguar mjaft elemente nga thrakishtja.

III. Shqipëtarët në Romanëtë.

Ilyriënët e Epirotëtë si qëndruanë shumë kohë kundër Romanëve, më në funt forc' e madhe e këtyre e shumica i munda, si edhe kaqë kombe të tjerë që kishinë poshtuarë këta. Epiri atëhere ish i bashkuarë me Maqedoninë e, me të qënë q'u mbajtnë shumë kohë e i vranë shumë ushtëri Paul Emilit, kreit të ushtërisë së Romanëve, ky njeri i egërë e zëmregur dolli e prishi tetëdhjetë qytete në Toskëri e shpuri kaqë mijë skllef në Romë!¹⁹⁾

Kështu humbi dliiri' e Ilyrianëve e Epirotëve, edhe këta vënde, do-me-thënë Shqipëria, hynë nënë urdhërit të Romanëve. Po Shqipëtarëtë, sado q'u muntn' e u vranë, nuk u poshtuanë e s'u bënë robër. Ishinë prapë e gjithënjë zotërinj në vëndit të tyre e Romanëtë s'kishinë përveç se emënin' e zotëris së vëndit. Për të pasurë pakë fuqi në Shqipëri, kishinë sjellë disa kolonja Romanësh e i kishinë vëndosurë nëpër vënde të fortë të Shqipërisë. Far' e këtyre kolonjave janë Vllehtë a Xinxarëtë, që gjendenë edhe sot në vëndit tënë²⁰⁾. Edhe udhën' e gjatë, që kishinë goditurë që nga Durrësi gjer në Salonik për të shpënë ushtëritë e për tregëri e të cilënë e quaninë *Ignatius* nga fjala shqip e *gjatë*²¹⁾, mezi e ruaninë. Në vëndit të mbretërivet t'Ilyrisë e t'Epirit ish mbretëri' e Romanëve, po Shqipëtarëtë qeverisëshinë prapë prej parësis' e prej pleqësisë së tyre si gjithë jetënë.

¹⁹⁾ S. F. këtë lajm duket se e ka marrë nga Straboni (gjeografia, VII, 322), i cili në të vërtetë thotë se Pal Emili, pas pushtimit romak rënoi në Epir 70 qytete.

²⁰⁾ Kjo tezë akoma sot është në diskutim.

²¹⁾ Kjo timologji është e papranueshme. Emri i rrugës *Egnatia* (lexo: *Egnacia*), besohet se vjen nga emri i qytetit Gnathia ose Egnatias (në Pulje të Italisë), ku mbaronte rruga Appia, që nisej nga Roma. Rruga Egnatia, që fillonte në Durrës dhe mbaronte në Bosfor, konsiderohej si vazhdim i rrugës Appia.

Kështu qe Shqipëria e kështu roninë Shqipëtarët nënë Romanëtë. Kur u nda mbretëri' e Romanëve më dy, Shqipëria i ra mbretërisë së lindjesë, që kish qëndrënë në Konstantinopojë. Edhe nënë mbretëret të Konstantinopojësë Shqipëtarëtë ishinë, po thua, të dëlirë e qeverisëshinë në mest të tyre; ishinë zotërinj në vënt të tyre e jo robër. N'ato kohëra hyni edhe Krishtërimi në Shqipëri e më pakë kohë gjithë Shqipëtarëtë u bënë të krishterë, po pa ndruarë vetiat' e zakonet' e vjetëra të tyre.

Duke dobëtuarë²²⁾ Mbretëri' e Konstantinopojësë shtohësh fuqi' e dliri' e Shqiptarëvet. Po më të shtatët shekull të Krishtit mizëri Shqehsh e Bulgarësh u sulë prej veriut e prej lindjesë e hynë me hir e me pahir në dhet të Byzantinjet. Nga këta Sërbëtë mbushnë vëndet e veriut të Ilyrisë, do-me-thënë Bosnjënë, Herzegovinënë, Dalmatinë, Mal' e Zi e Sërbinë, edhe Bulgarëtë përzjerë me Shqeh zunë Maqedoninë. Shqipëtarët' e Maqedonisë u hoqnë n'anët të veriut e të perëndimit në malet të Shqipërisë; ata të Ilyrisë së sipërme nukë para iknë nga vënd' i tyre, po u përzjenë me aqë shumë Shqeh, sa humpnë gjuhën' e tyre e zunë të flasinë sërbisht²³⁾.(...)

Pra, me këtë mëndyrë u nda gjymës' e Ilyrisë edhe gjymës' e Maqedonisë nga Shqipëria e u bënë Shqehëri; edhe Shqipëria mbet një vënt i vogëlë, që pushton gjymësën' e jugës s'Ilyrisë, gjymësënë (anën' e veriut e të perëndimit) e Maqedonisë edhe gjithë Epirë²⁴⁾.

Në kohët të Romanëve e të Byzantinjet u lan' e u haruanë emënatë Ilyri, Meqedoni e Epir edhe Shqipëria, që mbet, si thamë, zu të quhësh në botët *Albania*, prej emërit shqip *Arbëni*. Q'atë her' e tëhu Shqip-

²²⁾ *duke dobëtuar* = duke u dobësuar.

²³⁾ Një pohim i tillë është shkencëtarisht i pasigurtë.

²⁴⁾ Jo gjithë Epirin por vetëm Epirin verior.

përia s'ka ndruarë kufi, është' edhe sot ajo, përveç pakë vënde q'i dhanë Serbis' e Malit të Zi pas kuvëndit të Berlinit. (...)

IV. Mbretërit' e vogëla të Shqipërisë.

Në kohërat të fundit të Byzantinjet, kur këta ishinë dëbuarë e s'u kish mbeturë fuqi as për të qeverisurë vëndetë, as për të qëndruarë kundër armiqtë, atëhere, si më çdo vënt, edhe në Shqipëri ishinë çpikurë disa mbretëri edhe shumë vënde të Shqipërisë mb'anë detit i kish zënë gjidhurthërim' i Venetikut. Nga mbretëret' e vegjële, q'ishinë çpikurë atëhere në Shqipëri, ca ishinë fjesht Shqipëtarë e ca të huaj po të shqipëtaruarë. Nga të parëtë ish edhe fëmij' e Kastriotit, nga e cila doli ndjesëmadi Skënderbeu, në Krujë, fëmij' e Topjesë n'Artë etj; nga të dytatë ishinë fëmij' e Dukagjinit në malësi të Shkodrësë, fëmij' e Muzakësë në Myzeqe²⁵), etj.

Kështu qe ndarë Shqipëria në shumë copa, të cilatë s'mundimë t'i nëmërojmë të tëra mbretërirëra; më të mëdhatë munt të quhenë kështu, të vogëlatë ishinë kryesi e bojarëri, të cilatë nga dobëti' e mbretërisë kishinë mbeturë më vetëhe e pa urdhërim. Në mest të këtyre copërave edhe ndarjet' e grindat e luftat e përbrëndëshme s'hiqëshinë kurrë.

Kur duallë Tyrqitë e u hodhë ng' Asia n'Evropë duke marrë vëndet e Sinisë së Balkanit njërën pas ja-trit, Shqipëria qe e ndar' e e përçarë në këtë mëndyrë. Tyrqitë zun' e po i muntninë një nga një këta zotërinj, q'urdhëroninë Shqipërinë; e ca i përzininë fare nga vënd' i tyre, ca i lininë, si i poshtonin' e pastaj. Një nga ata q'u poshtuanë kështu, qe edhe Jan Kastrioti, i at' i Skënderbeut, i cili u shtrëngua t'i apë

²⁵) Origjina e huaj e Dukagjinëvet dhe Muzakëvet edhe sot është. akoma e diskutueshme.

'Sulltan Muratit penk të katrë djemt' e ti të dashurë²⁶⁾, m'i vogël' i të cilëve qe Gjergj Kastrioti, që thuhetë Skënderbeg.

V. Shqipëria në kohët të Skënderbeut.

Skënderbeu, kujt historia²⁷⁾ s'i tregon nonjë shok a shëmbëllë në trimërit, në diturit të luftës, në forcët si edhe në ditjet, në mendimt të drejtë, në njerëzit, n'ëmbëlsit të zemrësë e në madhërit të shpirtit, Skënderbeu q'i ka dhënë edhe do t'i apë gjithë jetënë nder Shqipërisë, ky burr i pashoktë ish foshnjë, kur ra ndër duart të Tyrqet, e u rit në plasët të Sulltanit; që pa mbirë qime në faqet të ti tregonte trimërirë e bënte punëra n'ushtëri të Tyrqet, që çuditësh gjithë bota; kudo që vinte, muntte e njeri s'i qëndronte dot kundrejt.

Kur u këthye Skënderbeu nga Syria, tek kish vajturë të lëftonte për Tyrqit, dëgjoji nga goj' e Sulltanit vetë q'i ati kish vdekur; po duk me qënë që pas kuvëndit e pas besësë, që kish lidhur i ati me Sulltanë, duhesh që një nga të bijtë të vinte në Krojë për të ndënjturë në front të t'et, Skënderbeu bashkë me vdekjen e t'et mësoi edhe vdekjen e të tre vëllëzëret të ti, të cilëtë s'muntninë të vdisninë nga Perë-

²⁶⁾ Nuk ka dyshim se Sami Frashëri është mbështetur në tregimin e shkrimtarit humanist Marin Barleti, veprën e të cilit „Historia e jetës dhe e trimërive të Skënderbeut”, botuar latinisht midis viteve 1508-1510, e kishin nëpër duar të gjithë rilindasit. Nga të dhënat e zbuluara më vonë del se të katër djemtë e Gjon Kastriotit nuk u dorëzuan peng përnjëherësh te sulltan Muradi i II por në kohë të ndryshme. Njeri prej tyre, u dorëzua peng të paktën qysh në vitin 1410.

²⁷⁾ *Skënderbeu, kujt historia = Skënderbeu, të cilit historia.*

ndia, kështu të tre për një herë²⁸). Trimi shqipëtar nuk' ish aq' i pamënt, sa të mos marrë vesh se ç'i gjet të mjerëtë të vëllezrë edhe që ajo do ta gjente edhe atë vetë. Edhe vërtet q'atë ditë zuri i zot' i ti ta nxirte në lufta e në mundje të rrepta e të rezikta që të vritësh, se, ta vriste në shesh, kish frikë nga ushtarët tyrq, të cilëtë e donin shumë Skënderbenë për trimërit e për zemrëmirësit të ti.

P'andaj Skënderbeu priste një kohë që të muntte t'ikënj' e të vejë në Shqipëri, për të shpëtuarë edhe vetëhen' e ti edhe mëmëdhenë, për të cilën' i digjësh zëmra. Kohënë, që kërkonte, e gjeti, pa priturë shumë; edhe vate në Krujë, përzuri Tyrqitë andej edhe ndenjti në front të t'et. Gjithë zotërinjt' e të parët' e Shqipërisë u mbluadhë në Krujë²⁹), lithnë fjal' e kuvënt e dhanë besë që të përpiqenë e të vdesinë për shpëtimt të mëmëdheut, duke njohurë të gjithë për krye e mbret të tyre Skënderbenë.

Kështu për së pari herë Shqipëria u mbluath në një mbretëri me një mbret trim e të zonë si Skënderbenë. Tyrqit në çast çuanë ushtërira të mbëdha për të marrë prapë Shqipërinë; po Skënderbeu me Shqipëtarëtë u qëndronte kundrejt burrërisht e me pakë shokë hidhësh si petriri mi mijëra Tyrqsh e

²⁸) Edhe këto njoftime të M. Barletit janë ndriçuar nga burime të ndryshme arkivale. Sulltan Muradi hipi në fron në vitin 1421, pra Skënderbeu, për të cilin edhe Barleti thotë se ka lindur rreth vitit 1405, duhet të ketë qenë jo foshnjë por më i madh se 16 vjeç kur u dorzua peng. Ka shumë mundësi që ai të jetë dorzuar peng më 1423 atëhere kur ishte 18 vjeç. Edhe tregimi se 3 vëllezërit e Skënderbeut u helmuan kur vdiq ati i tyre, nuk duhet besuar, sepse, njeri prej tyre, më i madhi i vëllezërve, Stanishi, qe gjallë edhe pas kthimit të Skënderbeut në Krujë; i dyti, Reposhi, kishte vdekur mjaft kohë përpara si murg në Hilandai: e i treti duket gjithashtu se kishte vdekur përpara të jatit.

²⁹) Ndoshita është fjala për kuvendin, që u mbledh në Lezhë më 1 mars 1444, tre muaj mbasi u kthye Skënderbeu në Shqipëri.

copëtonte ushtëri të tëra të Sulltan Muradit e Mehmetit, duke shtënë frikën' e tëmerrë në zëmrat të Tyrqet.

Dyzet e kaqë vjet³⁰⁾ qëndroi kështu Skënderbeu me Shqipëtarët duke vrar' e duke handakosurë armikëtë; e mbajti Shqipërinë të pamundur' e të paposhtuarë. Gjithë pushtetat' e Evropës, q'ishinë atëhere, kishinë shpresë ne Skënderbeu e prisninë shpëtimin' e Evropësë nga Shqipëtarëtë. Po ata nuk kishinë trima e burra si Skënderbeu, as kishinë besën' e Shqiptarëvet. Shumë herë Ungrëtë (Maxharëtë) e Papa e futninë Skënderbenë në zjart, pastaj hiqëshinë e e lininë vetëm, duke vështuarë së largu. Me gjithë këtë Skënderbeu qëndroi e duroi; edhe Shqipëria në gjalljet të këti burri³¹⁾ e ruajti dlinin' e saj me nder. Por me të vdekurit të Skënderbeut Shqipëria ra ndër duart të Tyrqet³²⁾.

VI. Shqipëria nënë Turqitë.³³⁾

Pas Skënderbeut e pas kohës së këti burri, e cila, sado që shkoi e tërë me luftëra e me gjak, është m'e bukur' e m'e bekuar' e gjithë kohëravet për vëndinë tënë, se vetëm atëhere u mblloth i tërë kombi

³⁰⁾ Skënderbeu udhëhoqi luftën e popullit shqiptar kundër shkelësvet turq për gati 25 vjet me radhë (1443-1468) dhe nuk kuptohet se si S. F. llogarit 40 vjet. Edhe në Enciklopedinë e tij në turqisht (Kamusulaalam, Vol. I, f. 144), S. F. pohon gjithashtu se Gjergj Kastrioti luftoi kundër turqve për 40 vjet me radhë.

³¹⁾ në gjalljet të këti burri = sa që gjallë ky burrë.

³²⁾ Pas vdekjes së Skënderbeut (1468), populli shqiptar e mbroi vëndin e tij edhe për 11 vjet të tjera. Vetëm më 1479, turqit e pushtuan pothuajse krejt Shqipërinë.

³³⁾ Në këtë nënkapitull S. F. flet për kohën e sundimit turk në Shqipëri deri në reformat e Tanzimatit rreth mesit të shek. XIX. Sikurse do të vihet re më tutje, S. F. bën dallim midis sundimit turk para dhe pas Tanzimatit. Për kohën para Tanzimatit S. F. ka pikëpamje padyshim të ga-

më një qeveri të dli­rë e du dëgjua emëni në gjithë botët me nder të math nga të qëndruarit kundrejt Tyrqet, të cilëvet atëhere mbretëri të mbëdha s'u qëndronin dot; pas kohës së këti burri të ndjerë, themi, Shqipëria u bë një copë e mbretërisë së Tyrqisë.

Shqipëtarëtë, njerës trima e luftëtarë, kanë pasurë gjithë jetënë dëshirë të madhe për luftë e luftën' e kanë quajturë një pun' e një fitim për vetëhe të tyre. Vininë nëpër gjith' anët t'Evropësë me armë në dorë e bënë të fitonj' ay q'i merninë anënë. Pas këti zakoni të vjetërë të tyre ishinë hedhurë edhe Asi e kishin hyrë në shërbim të Tyrqet duke ndihurë këtyre me armë e me trimëri. Bajazid Pasha, burë trim e me besë të fortë, që nxori Çelepi Sulltan Mehmednë nga mez' i ushtërisë së Tamerlanit (Timur-Lengjit) e e shpëtoi nga mijëra rezike duke vënë vetëhen' e ti në rezik të math e duke marr' atë shumë herë më krahë e duke lypurë; ky Bajazid-Pasha, që shpëtoi jetën' e ati Sulltani, pa të cilënë mbretëri' e Tyrqet e fëmij' e Osmanit ishinë të shuara e të humbura për jetë, ky ishte Shqipëtar, si edhe shumë të tjerë pashanj³⁴⁾ e të mbëdhenj njerës, që kanë treguar trimëri të mëdha e shërbime të rënda n'ushtërit të Tyrqet shumë kohë më parë se të merretë Shqipëria prej Tyrqet.

buara. Ai ka sigurisht të drejtë kur e stigmatizon sundimtarin turk si shkaktarin e prapambetjes së Shqipërisë, por nuk ka të drejtë kur thotë se *shqipëtarët gjetën te turqit një zot që u hapte përpara një shesh të gjerë e të çpënguarë për të bërë gjithato që u donte zemra, ose pohime të tjera të këtij lloji. Gabimi kryesor i S. F. këtu është se ai identifikon feudalët shqiptarë (të cilët bashkëpunuan me shkelësin turk) me masën e popullit shqiptar (i cili nuk e ndërpreu asnjëherë luftën kundër sunduesit të huaj). Ndoshta S. F. i kursen kritikën për këtë periudhë të perënduar për ta sulmuar e dënuar pa mëshirë regjimin turk pas reformave të Tanzimatit, kundër të cilit, në të vërtetë, nuk lë gjë pa thënë.*

³⁴⁾ të tjerë pashanj = të tjerë pashallarë.

Kështu Shqipëtarët kishinë zënë të marrënë besën' e Tyrqet e të bëhenë myslimanë që pa rënë Shqipëria në duart të Tyrqet. Po si u bënen këta zotërinjt' e Shqipërisë, këthyerj' e besës u shtua shume më tepër edhe më të gjith' anët të Shqipërisë zunë të marrënë besën' e mundëset, duke thënë *tek është korāna, është besa!* Shqipëtarët kanë këtë vetië që rëndonenë cpejt nga një besë e duanë gjithnjë ta ndërrojne; si pan' edhe që Tyrqitë s'u bëjnë nder atyre që s'janë në besët të tyre, s'përtuanë për të marr' atë besë. Po edhe ata që mbenë të krishtenë, nuk' u poshtuanë e të bëhenë *raje* si kombet' e tjerë, po mbajtënë armëtë e nder' e tyre edhe vininë edhe këta në luftë e lëftonin bashkë me vëllezërit' e tyre myslimanë kundër armikëve të Tyrqisë.

Puna, që donte mbretëri' e Tyrqisë, u erth mbarë pas vetiës së tyre. Luftëra të paprera, lodëra e vrape me kuaj, rrëmbime, vrasje, presje e të tjera të këtilla gjërëra, që doninë Turqitë, këto ishinë punërat' e dashura edhe të Shqipëtarëve. Tyrqitë gjetnë në Shqipëtarët një shok të luftësë të fortë e të besësë, edhe Shqipëtarët gjetnë në Tyrqit një zot, q'u hapte përpara një shesh të gjër' e të çpënguarë për të bërë gjith' ato q'u donte zëmra.

Shqipëria në kohët e Tyrqet u bë m'e pasurë e m'e begatë se kurdo; se Shqipëtarët sulëshinë bashkë me Tyrqitë nëpër gjith' anët të botës edhe këthehëshinë ngarkuarë me ar e me ergjënt, me armë të vjejtura e me kuaj të bukurë t'Arabisë, t'Egjiptësë, të Qyrdistanit, t'Ungrisë etj. Me të qënë më trima e më të zottë se Tyrqitë, shkoninë edhe nëpër më të mëdhenjt e më të nderçimit vënde e kishinë më teprë nder se ata vetë Tyrqitë. Vetëm *sadrazemë*, do-me-thënë Vezirë të mbëdhenj, janë bërë afro 25 Shqipëtarë edhe më të mirët' e më të dëgjuarit' e atyre që kanë ndënjturë në këtë vënt, janë Shqipëtarë.

Pa le në Shqipëri që s'vinte kurr' i huaj. Gjith' ata që qeverisninë Shqipërinë, të vegjël' e të mbëdhenj, ishinë të gjithë e gjithnjë Shqipëtarë. Mundi-

më të themi se Shqipëria qeverisësh më vetëhe prej Shqipëtarësh e me zakonet të saj. S'ish poshtuar as pakë nënë Tyrqet e s'paguante gjë përveç gjaknë, që derthte në luftë edhe i cili i paguhësh e çpërblehësh fort shtrenjt.

Kjo është ngaja që kanë lidhurë Shqipëtarët me Tyrqit. Shqipëtarët gjeninë ne Tyrqit atë që doninë: gjë, nder, armë, kuaj, rrëmbime sa të donin edhe dli-ri sa u duhësh; edhe Tyrqitë gjenin ne Shqiptarët atë që doninë: trimëri, besë e gjak të derdhurë pa kur-cim.

Kështu qenë punëratë gjer në kohët të *tenzimatit*; do të shohëmë më poshtë se qysh u ndruanë q'atëher' e tëhu.

VII. Kombëri' e gjuh' e Shqipëtarëvet.

Shqipëtarëtë flasinë një nga më të vjetërat' e më të bukuratë gjuhë të dheut. Gjuhëratë, që kanë qënë shoqet' e motërat' e Shqipesë, kanë mijëra vjet që kanë humburë e s'flitenë në nonjë vënt të dheut; po në vëndit t'atyre përdorenë mbesat' e stërmbesat' e tyre. Shqipja është shoqe me greqishten' e vjetër me Latinishtenë, me Sanskrishtenë, gjuhën' e Indis' së vjetërë, me Zendishtenë, gjuhën' e Persisë së vjetërë, me Qeltishtenë, me Tevtonishtenë etj. Po këto gjuhëra, që nëmëruamë, nga të cilatë ca kanë qënë motra të vogla të Shqipesë e shumë më të ra se ajo, këto gjuhëra, them, kanë mijë a mijëra vjet që nukë po flitenë më e s'rojnë përveçse më faqet të ca livra-ve të vjetëra. Ato quhenë gjuhëra të vdekura e shqip-ja, gjuha jonë, q'është m'e vjetërë nga ato, është e gjallë e flitetë edhe sot si në kohët të Pelasgëvet³⁵).

³⁵) Pohimi i S. F. është i tepruar, mbasi me kalimin e kohës gjuhët zhvillohen, humbasin disa nga elementët e tyre, kurse nga ana tjetër pasurohen me elemente të reja. Si rrjedhim nuk mund të thuhet se shqipja flitet sot si në kohën e ilirëvet dhe, më pak akoma, si në kohën e pelasgëvet.

Pa ndryshim Pelasgëtë janë m'i vjetër i kombevet arianë t'Evropësë. Kemi shumë shënja e shumë dëftime, të cilatë dëftejnë faqeza që ata Pelasgë, që na dukenë si përallë nga vjetëri' e tepër' e tyre, kanë folurë këtë gjuhë, që flasimë na sot. Emërat' e perëndivet, q'u falëshinë Pelasgëtë e prej të cilëvet i ka marrë *mythologji* e Grekëret e e Romanëvet edhe shumë fjalë të tjera, që na ka ruajturë historia e emëna vendeve etj, dukenë që janë fjalë fjeshtë shqip edhe na tregojnë që Pelasgëtë kanë folurë kaqë mijë vjet më parë këtë gjuhë, që flasim ne sot, po-thua pa ndryshim a me aqë pakë ndryshim, sa të muntte të delte sot një Pelasg, do të muntnimë të flasimë me të si flet një Gegë me një Toskë a një Çam me një Gorar.

Shkronjëtor' e gjuhësë shqip, të përkëthyerët' e fjalëvet n'aqë fytyrëra, hollësi e nyjevet, e përemënavet e të tjera bukuri, që s'i ka nonjë nga gjuhët' e sotme e të cilatë edhe gjuhët' e vjetëra s'i kanë kaqë të mbaruara e të tepra, gjithë këto gjërëra e rrëfejnë që shqipja është një gjuhë fort e vjetërë, e mbeturë që nga kohërat' e qëmoçime e të përallta e e ruajturë sindëkur qe, pa prishur' e pa ndryshuarë.

Shënj' e kombërisë është gjuha; çdo komp mbahehtë me gjuhët; ata njerës, që harojnë a lënë gjuhën' e tyre e flasinë një tjetërë gjuhë, me kohë bëhenë njerëzit' e ati kombi q'i flasinë gjuhënë e dalinë nga kombëri' e tyre. Kaqë kombe, që janë shuarë, mos pandehni se vdiqn' a u vranë të tërë; jo kurrë; po u përzienë me të tjerë kombe, muarrë gjuhën' e atyre, edhe u bënë nga ata pa të çquarë.

Kështu janë shuarë Maqedonasitë, Thrakasitë, Frygasitë. Ilyrianët' e sipërmë³⁶⁾ e kaqë gjindje të tjerë, q'ishinë Pelasgë, do-me-thënë Shqipëtarë si na, e që sot s'janë, se u shuan' e u haruanë duke hum-

³⁶⁾ Është fjala për ilirët, që banonin në Malin e Zi, Dalmaci, Bosnjë dhe në viset veri-perëndimore të gadishullit ballkanik deri në Hungari e Austri.

burë gjuhën' e tyre. Por Shqipëtarët' e atyre vëndeve, që quhenë sot Shqipëri, e kanë ruajturë fort mirë gjuhën' e tyre; e kështu flitetë edhe sot n'atë copëzë vënt gjuh' e vjetërë e Pelasgëvet të përallavet.

Qysh e kanë ruajturë dot Shqipëtarëtë gjuhën' e tyre të tër' e të paprishurë nëpër mest të kaqë kohërave t'egëra? Qysh gjuha shqip s'është prishur' e ndryshuarë, duk me mos pasurë shkronja e livra e duk me mos shkruar' e kënduarë nëpër shkolla, kur gjuhëra të shkruara e të ndërtuara me kujdes të math janë prishur' e ndryshuarë aqë sa të quhenë gjuhëra të tjera? Përgjigj' e këtyre pyetjeve është fort e lehtë: Shqipëtarëtë e kanë mbajturë gjuhën' e kombërin' e tyre jo me shkronja as me dituri, as me qytetëri, po vetëm me dliri, me të qënë gjithënjë vetëm e më vetëhe, me të mos përzjerë me të tjerë e me të mos kallurë të huaj në vëndit të tyre. Të qëndruarëtë larg nga gjithë bota, nga dituritë, nga qytetëria, nga tregëria, me një fjalë, të rojturitë si të egërë nëpër malet u ka ruajturë e shpëtuarë Shqipëtarëvet gjuhën' e kombërinë.

Qysh Shqipëtarëtë nuk janë menduarë kurrë të shkruajn' e të këndojnë gjuhën' e tyre? Kjo është një çudi e madhe. Nukë themi për ato fara e fise të vogëla e të përndara të Pelasgëvet e t'Ilyrianëvet të vjetërë, se ata, duke rojturë si t'egërë nëpër malet, nuk shihninë nonjë nevojë për këtë, s'u vinte ndër mënt kurrë një gjë e këtillë. Po Maqedonasitë, që kishinë një mbretëri të goditurë, si edhe mbretëri' e Pyrros n'Epir e Tevtësë n'Ilyri, qysh nukë panë nevojë të shkruajnë në gjuhët të tyre? Filippi, që përpiqësh të rrite Maqedonin' e të pushtonte Greqinë, qysh nukë desh të bënte edhe gjuhën' e ti të shkruarë si greqishtenë? Aleksandri, të themi, s'pat kohë, e po Ptolemenjtë, që gjuanë diturit' e gjuhën' e Greqet n'Aleksandritë³⁷⁾,

³⁷⁾ S. F. qëndron gjithënjë në tezën se maqedonasit qenë, bashkë me thrakët, ilirët, frygët, etj. popullata pellasge. Jo vetëm rilindasit por edhe shkrimtarët e vjetër

qysh nuk' u menduanë edhe një herë për gjuhën' e tyre,, t'i bëninë një palë shkronja, duke me qenë që shihninë gjithë kombet' e Asis' e t'Egjiptësë, që shkruaninë sicilido gjuhën' e ti? Romanëtë mësonin' edhe ata gjuhënë greqisht edhe filosofin' e gjithë dituritë i këndoninë në këtë gjuhë, po kishinë bërë edhe shkronja në gjuhët të tyre, Llatinishtet, edhe shumë gjërëra i shkruanin' e i këndoninë në këtë gjuhë.

Doktor Hani,³⁹⁾ i madhi filolog Alëman, që ka shkruarë shumë të vërteta për Shqipërinë, ka gjeturë më njanët të Shqipërisë një gur të shkruarë shqip me ca shkronja, të cilatë u ngajjnë shumë shkronjave finiqishte edhe dukenë të mara prej atyre, pa qën' ato vetë. Po këto shkronja s'janë parë gjetkë, as dihetë të kenë qënë të përdorura në Shqipëri. Ca varre e të tjerë gurë të shkruarë me shkronja greqishte n'Asi të Vogël afr' Angorësë edhe ca të tjerë shkruarë me shkronja Llatinishte n'Etrurië t'Italisë e të cilavet gjuha s'është as greqisht as llatinisht, duketë të jenë shkruarë më gjuhë shqip prej Frygaset e Etruskëvevet të vjetërë, të cilëtë ishin Pelasgë, do-me-thënë Shqipëtarë. Po edhe këto janë gjë të paka e të vetëme. Me-

shqiptarë i konsideronin maqedonasit si stërgjyshërit e shqiptarëve. Çështja e *maqedonasve* dhe *maqedonishtes* është rrahur shumë prej studimtarëve të ndryshëm. Sipas shumicës së tyre, maqedonasit, megjithëse nuk quheshin grekë, qenë popullata të helenizuara, midis të cilëve krahas grekëve kishte edhe thrakas, ndoshta edhe ilirë, gjysmë të helenizuar ose të helenizuar plotësisht.

Ptolemejtë (dinastija e Ptolemejve) sunduan në Egjipt pas vdekjes së Aleksandrit të Maqedonisë (323 para k. r.) deri në vitin 30 para k. r., kur Egjipti ra nën sundimin romak. Themeluesi i dinastisë, Ptolemeu I, ishte një gjeneral maqedonas i Aleksandrit të Maqedonisë.

³⁹⁾ Doktor Johan George von Hahn, studimtar austriak, është një nga albanologët më të shquar të shek. XIX. Ka qenë njohës i mirë i Shqipërisë, i gjuhës shqipe dhe i historisë së popullit shqiptar. Vepra e tij kryesore „Studime shqiptare” (Albanesische Studien, Jena 1854) përmban materiale të vlefshme mbi historinë arkeologjinë, gjuhësinë, etnografinë dhe ekonominë e Shqipërisë.

rretë vesh që Shqipëtarëtë që moti kanë shkruarë herë herë në gjuhët të tyre me ato shkronja, që dinine, sindëkur edhe tani pastaj që shkruaninë ca me shkronja arabishte, ca me greqishte e ca me llatinishte. Këto janë gjërëra të paka e Shqipëtarëtë s'janë menduarë kurrë të goditinë një palë shkronja për të shkruarë gjuhën' e tyre: edhe shqipja kish mbetur gjer në kohët tënë *gjuhë e pashkruarë*.

VIII. Shqipëtarëtë gjithënjë për botën e kurr për vetëhe.

Sikundër thamë më siprë, Shqipëtarëtë gjithmonë janë vrar' e përpjekurë e kanë çpërkaturë të tërë faqen' e dheut me gjak të tyre; po nga gjaku i Shqipëtarëvet të tjerë kanë fituarë, Shqipëria s'ka parë nonjë të mirë. Shumë Shqipëtarë janë çquarë e kanë treguarë vetëhenë në dituri e në të tjera gjërëra: po me këta të tjerë mburenë e jo Shqipëtarët' e Shqipëria.

Me Pyrron' e me Aleksandrinë mburenë Grekëritë e i quajnë Grekër. Maqedonasitë, që me trimërit të tyre muarrë gjithë botënë në pakë kohë, nuk' i suallë nonjë të mirë Shqipërisë, po Grekëritë, q'ishinë armikët' e tyre, u ranë pas e i rrethuanë, edhe këta fituanë nga gjaku, që derdhë ata. Se Maqedonasitë përndanë nëpër gjithë vëndet, që muarrë, gjuhën' e qytetërin' e Greket e jo të tyrenë, q'ish shqipja. E shum' e botësë edhe sot Maqedonasitë i zënë për Grekër. Vërtet, të mos ishinë Maqedonasitë gjuha e Greqet e qytetëri' e tyre do të mos kish marrë dot kurrë këtë bujë, që ka sot, edhe mbase do të kish humbur' e t'ish haruar fare; se shkoll' e Aleksandrisë edhe të dituritë, q'arrinë n' Egjyptë në kohët të Ptolemenjet, e bënë gjuhën' e qytetërin' e Greqet të përndahetë e të dëgjohetë më gjitha' anët të dheut. Ptolomenjtë, q'ishin fjeshtë Shqipëtarë nga Çamëria³⁹⁾, e gjithë

³⁹⁾ Krh. sh. 37 fq. 37.

Maqedonasitë lanë gjuhën' e tyre, shqipenë, më një anë të haruarë e të paditurë e vunë përpara greqishtenë, gjuhën' e Dhimosthenit, që ka folurë aqë kundër Maqedonaset⁴⁰).

Pas Grekëve të erdhë Romanët; edhe këta fituanë shumë nga Shqipëtarët: trimëri' e Shqipëtarëve e mendj' e tyre shërbente mburjen' e Romanëve e jo të tyre. Shumë njerës trima e të ditur kan' arriturë edhe në kohët të këtyre në meset të Shqipëtarëve, po bota i ka njohurë si Romanë e jo si Shqipëtarë⁴¹).

Pas Romanëve⁴²) u erth radha Tyrqet. Shqipëtarët, duke përzjerë me Tyrqitë, kanë marrë anë në gjithë luftërat, që bëninë e që fitonin këta kundër gjithë botës⁴³); edhe më të madhe në trimëri e më të miratë punëra i bëninë Shqiptarët, po emëninë e kishinë Tyrqitë, edhe gjithë bota i dinte Tyrq e njeri s'i njihte si Shqipëtarë. Më të mbëdhenjt' e më të

⁴⁰) Dhimostheni, ose siç e shqiptojmë ne sot Demostheni (384-322, para k. r.) ka qenë oratori më i shquar i Greqisë së lashtë. Oratorinë e tij Demostheni e vuri në shërbim të luftës së Athinës kundër synimeve të Filipit të Maqedonisë; për këtë arsëye fjalimet e tija kanë marë emrin „Filipike“.

⁴¹) Mjaft nga këta personalitete, që u shquan në perandorinë romake e bizantine (si Klaudi II, Aureliani, Diokleciani, Anastasi I, Justin I, etj.), sot pranohen nga studentarët e ndryshëm si ilirë.

⁴²) Me „romanë“ duhen kuptuar edhe bizantinët, të cilët patën nën sundimin e tyre Shqipërinë qysh nga fundi i shek. IV deri në mes të shek. XIV, mbasi perandoria bizantine quhej „Perandoria e romanëve“.

⁴³) S. F. e ka fjalën këtu për spahijtë feudale shqiptarë, të cilët u vunë në shërbim të sulltanëve otomanë, mbasi masa e popullit shqiptar shpërtheu vazhdimisht kryengritje kundër shkelësve turq. S. F., me këto fjalë, i qorton rëndë këta shqiptarë renegatë, mbasi këta i shërbyen perandorisë turke që kish pushtuar Shqipërinë dhe nuk i dha asnjë të drejtë vëndit të tyre. Gjithë lavdia e këtyre spahijve trima — kërkon të thotë S. F. — shkoi në dobi të Turqisë, kurse Shqipëria nuk pati asnjë përfitim.

mirët' e Vezirëvet të Tyrqisë ishin Shqipëtarë, si Sinan-Pasha që ka marrë Jemenë e ka shpënë fjamurin' e Tyrqisë gjer në detet t'Indisë, si Qyprilinjte q'e kanë shpëtuarë mbretërin' e Tyrqisë nga një rrezik të math e e forcuanë aqë këtë mbretëri, sa van' e rrethuanë Vjenënë. Edhe shumë të tjerë njerës të mbëdhenj e burra trima kan' ardhurë, prej të cilëve Tyrqia ka fituarë shumë, po Shqipëria aspakë.

Në kohërat të pastajme Shqipëtarëtë myslimanë kanë punuarë e janë vrrarë për Tyrqitë e Shqipëtarëtë e krishtenë për Grektë, për këta dy kombe, të cilëtë, as njëri as tjetri s'ua dinë të mirënë e ja u çpërblejnë me të keqe duke përpjekurë⁴⁾ për humbjen' e kombit shqipëtar. Boçari, Xhjavella, Miauli e të tjerë, më të shumë' e trimavet, që janë përpjekur për ngjalljen' e për dlinin' e Greqisë⁴⁾, kanë qënë fjeshtë Shqipëtarë e jo fare Grek; po nga trimëri' e tyre ka fituarë shumë Greqia e jo fare Shqipëria. Në syt të botësë lëftoninë Greqtë me Tyrqitë, po në të vërtetë lëftoninë Shqipëtarët' e krishtenë me Shqipëtarëtë myslimanë. Kur muntnin' ata, fitonte Greqia; kur muntninë këta, fitonte Tyrqia; po gjaku, që derdesh nga të dy anëtë, ish gjak Shqipëtari. Shqipëtarëtë vritenë vëlla me vëlla, të tjerë fitojnë. Shqipëtari e ka derdhurë gjithnjë gjaknë pa kurcim, po e ka derdhurë kot; kurrë Shqipëria s'ka fituarë nga gjaku i Shqipëtarëvet: gjithënjë të huaj edhe armikë të Shqipërisë kanë fituarë nga ay gjak i vjejturë e i derdhurë pa mendim!⁴⁾

⁴⁾ *duke përpjekurë* = duke u përpjekur.

⁴⁾ Marko Boçari, Foto Xhavella, A. Miauli dhe qindra heroj e dëshmorë të tjerë shqiptarë, morën pjesë në revolucionin çlirimtar grek, që shpërtheu në vitin 1821, revolucion, i cili i dha Greqsë pavarësinë kombëtare.

⁴⁾ S. F. e ka fjalën për shqiptarët e mashtruar, të cilët, të helmuar nga propaganda fetare e huaj, luftonin në radhët e ushtrisë turke ose greke, sidomos gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX. Ai u kujton bashkatdhetarëvet të tij dëmin e madh, që i sjell atdheut të tyre pjesëmarrja e shqiptarëvet të verbuar në radhët e ushtrivet të huaja.

Jo vetëm me kordhë e me gjak, po edhe me pëndë e me mënt Shqipëtarët kanë shërbëtuarë gjithënje të huajtë. Me të mos shkruarë gjuhën' e tyre, janë shtrënguarë të shkruajnë greqisht, llatinisht, shqahisht, tyrqisht a arabisht; edhe me emënit të tyre mburenë të zott e këtyre gjuhëve e Shqipëtarët pandehenë t'egër' e të paditurë, gjith' i qeshinë duke thënë se ja u ka ngrënë buallica livrën' e tyre. Po Aristoteli, m'i madh' i filosofëve të Greqisë së vjetërë, ishte maqedonas, do-me-thënë Shqipëtar e jo grek. Vërtet në Stagjyrë, tek ka lindurë, ishinë edhe ca Greq t'ardhurë, po fytyr' e Aristotelit, që shohimë n'agalmët të ti edhe gjuha greqisht, q'e ka shkruarë të përtuarë e jo aqë të drejtë si edhe miqësia, që kish me Filipinë, anëmikn' e Greqet, e të tjera shënja tregojnë se ky filosof i math nukë ish lindurë prej nonjëj nga Greqtë, që kishin' ardhurë në Stagjyrë, po prej një stagjyraku vëndës e ish maqedonas, do-me-thënë Shqipëtar i fjeshtë⁴⁷).

Në kohët të Tyrqet kan' ardhurë shumë Shqipëtarë të diturë, që kanë shkruarë livra e vjersha tyrqisht a arabisht. Vetëm vjershëtarëtë shqipëtarë, që kanë shkruarë vjersha tyrqisht janë aqë të shumtë, sa emënat' e tyre munt të mbushinë një livrë të tërë. Jahja-Beu, q'është një nga më të mbëdhenjt' e nga më të dëgjuarëtë e vjershëtarëvet tyrq, është shqipëtar⁴⁸).

Shqipëtarët' e kanë treguarë gjithë jetënë që janë të zottë edhe me kordhë edhe me pëndë, edhe me trimëri edhe me mënt e me dituri, e Shqipëria ka

⁴⁷) Aristoteli (384-322, para k. r.), ndonëse ishte prej Stagjire (Maqedoni), konsiderohet si filozofi më i madh grek dhe njëkohësisht i kohës së vjetër.

⁴⁸) *Jahja-beu*, poet turk i shek. XVI, ka qenë nga familja e bujarëve shqiptarë Dukagjinas. Është autor i *Khamseh*-ut që përmban 5 tregime poetike (midis të cilavet „Mbreti dhe lipësi”, „Jusufi dhe Zelihaja”) dhe i një „Divani”.

nxjerrë shumë njerës të çquar' e me nam të math, po nonjë nga ta s'ka punuarë për Shqipërit⁴⁹⁾, e cila ka mbeturë gjithënjë e varfërë e e padëgjuarë, e me djemt' e saj mburenë të tjerë vënde e të tjerë kombe.

Është ndodhurë një shqipëtar i zoti të ngjallnjë Egjyptënë e të bënëj prej këti vëndi të humbur' e të prishurë, si ish atëhere, një vënt të pasur' e të ndrituarë, si është sot. Një Mehmet-Ali, shqipëtar i pamësuarë, u ndoth i zoti të shpëtonjë kështu një vënt të huaj e të largë, po kurrë një shqipëtar s'është ndodhurë t'i bënëj Shqipërisë një të mirë të këti-llë.

P'andaj duke mbaruarë këtë fjalë, themi prapë me hidhërim zëmre që: Shqipëtarët kanë punuarë gjithëmonë për botënë e jo kurrë për vetëhe. Vetëm një Skënderbe ka punuarë, në kohërat të shkuara, për Shqipërinë e vetëm ay është me të vërtetë mburje për Shqipërinë.

⁴⁹⁾ Këtu S. F. e ka fjalën për ata shqiptarë, që arritën në shkalla të larta të hierarkisë shtetërore e ushtarake të vendeve të huaja, sidomos në perandorinë otomane, hoqën dorë nga përpjekjet për çlirimin e vëndit të tyre.

Krye e dytë

Ç'ËSHTË SHQIPËRIA?

I. Kufit' e Shqipërisë.

Pamë më sipër se sa i gjerë ka qënë një herë që moti vëndi, që rrinë Shqipëtarët edhe sa ishinë të përhapurë prindëretë tanë e qysh ishinë të ndarë në Ilyrjanë, Epirotë, Maqedonas, Thrakas, Frygas, etj. Pam' edhe qysh në kohët të Romanëvet Maqedonasitë, Thrakasitë e Frygasitë, duke përzjerë⁹⁾ me kombe të tjerë, zunë të humbisninë gjuhën' e kombërin' e tyre e qysh më pastaj, në kohët të Byzantinjët, erdhë mizëri Shqehsh në sinisit të Balkanit e zunë Thraqn' e Maqedoninë edhe Ilyrin' e Sipërme.

Që m'atëher' e tëhu Shqipëria është vogëluarë shumë; nga gjith' ata vënde, që kishinë prindërit tanë, Pelasgëttë, vetëm Ilyri' e Poshtërme a e Jugësë, Epiri edhe Maqedoni' e Sipërme a e Veriut e e Perëndimit kanë mbeturë Shqipëri. Por sot emënatë Ilyri, Epir, Maqedoni etj. janë të lën' e të haruarë, janë emëna të dëshkronjës së vjetërë; sot për sot vëndi, që rri-

⁹⁾ *duke përzjerë* = duke u përzjerë.

në Shqipëtarët, thuhetë *Shqipëri* në gjuhët tënë edhe *Albania* në gjuhërat të huaja.⁵¹ (...)

II. Vënd' i Shqipërisë.

Ky vënt, q'është' i rrethuarë me këto kufi, që tre-guamë, është Shqipëria, mëmëdheu yn' i dashurë. Ësh-të një nga më të bukurat' e vëndevet t'Evropësë. Mba-se s'është' aq' i pasurë e aqë pëllor, po është shum' i bukurë. Është malësi, ka male të lartë me shkëm-bënj të rreptë e të çkrepëtuarë, po edhe me pllaja të mvëshura, me pylle të dëndurë, me ujëra të ftohëtë, me trape që mbajnë dëborënë në verë, me lule të bukura, me barëra q'ushqejnë bagëtinë e shrojnë nje-rëzinë, me metale që flenë nënë dhet, që kur është kryerë bota e tëhu. Ka fusha të gjera, nëpër të cilat rjedhinë lumënj, që mundinë t'i ujitinë e t'i bëjnë kopshta, po sot, nga të qënë të pa zot, i mbytinë e i bëjnë moçale. Vetëm fush'e Myzeqesë është mjaft t'ushqenjë gjithë Shqipërinë, po të hapenë lumenjtë. (...) Bregoret' e Çamërisë të mvëshura me ullinj e ko-pshtat' e portokallet e të limonjet janë pa shok. Gjith' an' e detit është' e mbuluarë me ullinj e me py-je të bukurë, edhe portokalletë bëhenë gjer në mest të Shqipërisë, n'Elbasan. Lumënjt' e përenjt' i ka të shumë. Këta me pakë të ndërtuarë munt t'u jitinë shumë dherëra edhe shumë syresh munt të hapenë e të punojnë ania nëpër ta që nga gryk' e tyre gjer shumë siprë. Shqipëria ka më të mbëdhat' e më të bukuratë kënetë të sinisisë së Balkanit, si kënet' e Shkodrës, e Ohrisë, e Prespësë, e Kosturit, e Jani-nësë etj. Të gjitha këto kënetë janë plot peshq e munt të lëvrijnë nëpër to disa vapore.

⁵¹) Samiu si dhe gjithë rilindasit e tjerë ëndërronin që kufijtë politikë të Shqipërisë të përputheshin me ku-fijtë etnikë. Por edhe koncepti mbi kufijtë etnikë në atë kohë ishte i ngatërruar.

Shqipëria ushqen edhe sot shumë bagëti e gjë-
rëra të gjalla të vjejtura: dhën, dhi, lopë kuaj, etj.
Dhëntë *këvërxhike* e ruda të Shqipërisë mbushinë
Stambollë e gjithë vëndet' e Tyrqisë me mish të mi-
rë edhe Shqipërinë me lesh. Myzeqeja munt të nxje-
rrë shumë kuaj, të cilëtë, sado që janë pakë të ve-
gjëlë, janë të fortë e ecinë shumë mirë. Shqipëtarëtë
kanë shumë dëshirë e dinë të mbajnë bagëti e çdo
farë gjë të gjallë. Sikur të ishte një qeveri, që t'u
tregonte lehtësi e t'u hapte udhënë e të dinin' edhe
mësimin' e bagëtivet qysh shtohenë, qysh ngjallenë
qysh rritet' xbukurohetë far' e tyre, do të muntninë
të roninë edhe vetëm me bagëti.

Me një fjalë, Shqipëria, sado q'është' e vogëlë, ka
çdo farë klime e çdo farë dheu edhe shumë begati
e shumë të mira. Të vështohetë mirë, munt të vejë
shumë mbarë e t'ushqenjë katrë herë më teprë nje-
rës se sa ushqen sot.

III. Njerëzit' e Shqipërisë, Shqipëtarëtë.

Brënda në kufit, që treguam siprë, Shqipëria ka
afro 2,000,000 njerës a edhe më teprë. Nga këta no
100,000 janë Vlleh a Xinxarë në malet të Pindosë
edhe nëpër të tjerë vënde të përhapurë: edhe aqë të
tjerë munt të jenë Grekër, rrotull Janinës. (...). Po
edhe këta munt të jenë Shqipëtarë, që kanë haruarë
gjuhën' e tyre e kanë nxënë greqishten' a shqahish-
tenë në shkollë e në kishë. Edhe shumë nga këta s'
kan' as dhe as shtëpi të tyre, po janë bujqër në dhe
të të tjerëve, të cilëtë i kanë sjellë së largu për të
punuarë dhen' e tyre në kohëra që Shqipëtarëtë s'
muntninë të lininë pushkënë për të marrë kazmënë
në dorë.

Gjithë të tjerëtë vëndës të Shqipërisë janë fjesh-
të Shqipëtarë, të ndarë më gegë e toskë. Shkumbija
ndan Gegërinë nga Toskëria, po edhe në jugët të këti
lumi ka pakë gegë e flitetë në ca vënde gegërisht.

Në mest të gegëvet e të toskëvet nukë ka ndonjë ndarje me rrënjë. Të gjithë janë një komp, flasinë një gjuhë me fort pakë të ndruarë, të cilëtë do të ngrihetë fare për s'afri duke ndërtuarë gjuha⁵²). Edhe nga besa Shqipëtarëtë ndahenë më myslimanë, që janë dy të treta, e më të krishtenë, që janë një e treta. Të krishtenëtë ndahenë afro për gjymësë më katolikë a llatinë, si i themi, edhe më orthodhoksë. Në Gegëri të krishtentë janë katolikë, në Tosqëri orthodhoksë. Edhe myslimanëtë janë të ndarë më *Synnin* e *Bektashin*.

Po këto ndarje të besës nukë sjellënë nonjë çqim a çarje në mes të Shqiptarëvet. Grindat' e besësë, të cilatë, jo vetëm në vëndet të Lindjes po edhe n'Evropë e në vënde të drituara me qytetëri, shumë herë kanë nxjerrë vrasje të mbëdha e të tëmeruara, në Shqipëri këto grinda nukë dihenë edhe kurrë në këtë vënt s'ka ngjarë gjë në mest të myslimanëvet e të të krishtenëvet, në mest të katolikëvet e t'orthodhoksëvet a në mest të synninjet e të bektashinjet. Shqipëtarë është shqipëtar përpara se të jetë mysliman a i krishtenë. Ç'ka qënë kur kish besën' e ti, besën' e Pelasgëvet, ay qe edhe si u bë i krishtenë, ay është edhe si mori besën' e Muhamedit. Besa s'e ka ndruarë fare edhe kurrë, se vë gjithënjë kombërinë përpara besësë.

Me fuqit të kësaj lidhjeje e të kësaj dëshire, që kanë mbajturë gjithëmonë bres pas brezi më kombërit të tyre, Shqipëtarëtë kanë mundurë të ruajnë kombërin' e gjuhën' e tyre nëpër mest të kaqë rrezikeve, q'i kanë mbyturë kohë më kohë. Me gjithë ndryshimet' e besësë, me gjithë ndryshimet' e kohëravet, Shqipëtarëtë janë edhe sot ç'ishin këtu e kaqë mijë vjet më parë; janë Pelasgët' e kohëravet të përalla-

⁵²) *me fort pakë të ndruarë, të cilët do të ngrihetë fare për s'afri duke ndërtuar gjuha* = me fort pak ndryshim që do të zhduket fare për së afërmi duke u ndërtuar (a ndrequr) gjuha.

ve, Ilyrinjt' e Maqedonasit' e kohëravet të vjetëra, Epirotët' e kohës së Skënderbeut. Janë një komp shumë' i vjetërë, që ka mbeturë gjer më sot si ka qënë që në kryet.

Shqipëtarët kanë gjithë ç'i duhetë një kombi: Janë aqë trima e të fortë, sa, duk me qënë më pak se 2 miliunë njerës burra e gra, po të shtrëngohenë, mundinë të nxjerrinë 300,000 a edhe më teprë ushtarë, të cilëtë janë mbaras me një miliun të një kombi tjetërë. Trimërin' e Shqipëtarit edhe fuqin' e forcën' e tij në luftë nuk' e themi vetëm na Shqipëtarëtë; po edhe anëmikëtë tanë s'e pshehinë dot e e thonë përherë. Po q'është kështu, s'ka ndryshim⁵¹⁾ që Shqipëtarëtë janë të zottë të ruajnë vëndin e tyre kundër çdo anëniku e çdo reziku. Duhetë pra që Shqipëria të mos shkeletë kurrë prej të huajsh e të mbajnë gjithënjë dlininë e saj. Shqipëtari trim e i fortë pse të mos jetë zot' i Shqipërisë, pse të mos urdhëronjë në vëndit të ti?

Shqipëtari s'është vetëm i fortë e trim, po edhe i xgjuarë më tepërë se çdo komp. Në çdo shkollë, në çdo mësim që të hynjë Shqipëtari, çquan nga të tjerëtë edhe del siprë të gjithëve. Në punërat e në mjeshtërit Shqipëtari s'është më pak i zoti se në luftët e në diturit: punon dhenë pa lodhje, hap vija të thella, munt të bënë punëra të mbëdha e të vyera. Është hekurpunonjë i çuarë; bën thika, gërshërë, armë etj; një herë ta shohë një pushkë të dalë nga fabrikat' e Evropës e të bërë me maqina të mbaruara është' i zoti atë çast ta bënë pa të çuarë me dorë e me vegëla të meta. Shqipëtari punon edhe mëndafshnë, leshnë, pambuknë, linë; bën pëlhurë, shajak, napë etj. Punon lëkurënë, bën meshin, gëzof etj. Djathi, gjalpëtë, vaji, vera e të tjera gjërëra, që bëhenë prej bulmetit të bagëtivet a prej pemëvet të dheut, janë nga më të përdoruratë punëra, me të cilat merrenë Shqipëtarëtë.

⁵¹⁾ s'ka ndryshim = s'ka dyshim.

Shqipëtarët, aqë të hjeslime sa edhe të nderçime, më teprë se burrat' e tyre edhe, po thua, aqë trime sa edhe ata, vështojnë vetëm për vetëm punët' e shtëpisë, pa përzjerë burratë. Me gjithë këtë edhe avlëmëndin' e gjergjefnë s'e çkrehinë; bëjnë pëlhura të holla e byrynxyhe të mëndafshta fort të bukura e qëndisinë me ar e me mëndafsh, përveç të prerët' e të qepurit' e rrobavet, të pleksurit' e çorapavet e të tjera punëra të përdorme të shtëpisë.

Me një fjalë: Shqipëtarët janë trima, të mënçimë, punëtorë, të zottë për çdo punë. Me gjithë ndryshimtë të besëvet nukë janë të ndar' e të çarë po të bashkuarë; kanë dashurinë në mest të tyre. Kanë, do-me-thënë, gjith' ato që duhetë të ketë një komp për të vajturë mbarë.

IV. Shqipëtarët jashtë Shqipërisë.

Përveç afro dy miliunë Shqipëtarësh, që janë në Shqipëri, kemi edhe më teprë' se gjymës miliuni Shqipëtarë jashtë Shqipërisë, n'Itali, në Greqi, në ca anë të Tyrqisë, në Mal të Zi etj. Nga këta, Shqipëtarët' e Greqis' e t'Italisë janë të shumë. Ata që janë në Greqi, kan' ikurë nga Shqipëria përpara Tyrqet, në kohët të Byzantinjet; iknë nga Hynërit e nga të tjerë kombe t'egërë, q'u sulë nga anët' e veriut e mbuluanë edhe Shqipërinë bashkë me vëndet' e tjerë⁵⁴). Mijëra Shqipëtarësh atëhere lanë mëmëdhen' e tyre nga tëmer' i këtyre e vanë nëpër nisitë të Greqisë, në More, n'Attikë e në të tjerë vënde të Grekisë. Shumë nga këta vënde i gjetnë të xbrazurë e pa njerës, po edhe tek kish njerës, me të qënë që këta vanë e ndenjtnë tok, muntnë të ruanin gjuhën' e tyre, shqipenë,

⁵⁴) Për shtegtimin e shqiptarëve në Greqi në kohën e dyndjes së hunëve (shek. VI) burimet historike nuk janë të sigurta. Burimet flasin për një shtegtim tjetër në shek. XI. Por shtegtimi më i madh ndodhi gjatë shek. XIV.

të cilënë flasënë edhe gjer më sot. Idhra, Speca, Porua, Kulluri (Sallamina), Egjina e të tjera nisi janë edhe sot të ndënjura fjeshtë prej Shqipëtarësh edhe ndër to s'flitetë përveç shqipesë. Më të shumët' e vëndëset t'Attikësë janë Shqipëtarë: Athina, pa bërë kryeqytet i Greqisë, ish një qytetth fjeshtë shqipëtar e s'dëgjohesh në të tjetër gjuhë përveç shqipesë. Thonë që sot për sot një e tret' e vëndëset të Greqisë (veç Thesalisë) janë Shqipëtarë; po në mos janë një e tretë, për një të katrëtë s'ka dyshim. N'ato kohëra edhe shumë Shqipëtarë u përhapnë nëpër të tjera anë; e kështu nisija Marmara afrë Konstantinopojësë edhe disa pshatëra ng' an' e Adrinupojës' e të Filipopojës, që thuhënë *Arnaut-Qoj*, janë të ndënjturë fjeshtë prej Shqipëtarësh.

Shqipëtarët' e Italisë ndodhenë në Kalabrë e në Siqeli, tek kanë bërë fshatra e katunde dhe kantone (nahijërëra) të tëra më vetëhe e rojnë veçan Italia-nëvet, duke ruajturë gjuhën' e besënë (se janë orthodhoksë) e tyre. Këta janë afro 300.000 njerës, fjeshtë Shqipëtarë, që flasinë shqip⁵⁵). Këta kanë ikurë nga Shqipëria pas vdekjes së Skënderbeut, kur ra Shqipëria në duart të Tyrqet. Atëherë iknë shumë Shqipëtarë, po më të tepëritë u përhapnë nëpër Evropë e humpnë duke haruarë gjuhënë e duke përzjerë me vëndëset. Me gjithë këtë, ca fëmijë të mbëdha, sado që humpnë, e ruajtinë emërinë shqipëtar si fëmij' e Albanëvet n'Itali, e cila ka nxjerrë shumë njerës të mbëdhenj, që kanë shërbëtuarë Italinë me diturit të tyre e me mirëbërësirëra të mbëdha. Nga kjo fëmijë ka dal' edhe një papë: Kleman' i Dymbëdhettë.

Nga ky remet Shqipëtarësh, q'ikn' atëhere n'Evropë, vetëm ata që vanë në mbretërit të Napolit, së

⁵⁵) Për numrin e arbëreshëvet të Italisë, kur S. F. shkruante veprëzën e tij, kishte të dhëna të ndryshme. Disa nga këto e ulnin numrin e tyre deri në 200 mijë veta, kurse burime të tjera deri më 80 mijë veta.

cilësë Skënderbeu i kish ndihurë, vetëm ata muntë të rrinë tok e të ruajnë gjuhën' e kombërin' e tyre gjer më sot. Gjuha, që flasinë, është shqip, fjesht tos-kërisht, pak' e prishurë e e përzjerë me italishte, po e cila ruan e mban edhe sot shumë fjalë shqipe të vjetëra, që na i kemi lënë e haruarë. Në mest të Shqipëtarëvet t'Italisë janë shumë njerës të ditur' e të vyerë, që kanë dëshirë të madhe për kombërin' e për gjuhën' e tyre. Kanë mbledhurë shumë vjersha e këngë të vjetëra e kanë përhapurë disa livra shqip. Këta kanë shërbëtuarë shumë edhe Italinë e kanë tre-guarë shumë trimëri me Garibaldinë⁵⁶).

Kështu Shqipëtarët, që janë mi dhet, në Shqipëri e jashtë Shqipërisë, bëhenë më tepërë se dy milion' e gjymësë.

V. Qysh janë sot Shqipëtarët?

Thamë më siprë që Shqipëtarët, duke rënë në duart të Tyrqet, nukë hynë në kurt, si e pandehninë, e nuk' u bënë ropt' e Tyrqet, po shokët' e tyre, me të cilët bashkë hidheshinë mi kombet' e tjerë, rripnin' e rrëmbeninë edhe ktheheshinë në vëntt të tyre ngarkuarë me gjë. Edhe Shqipëria ish e dliirë e po-thua më vetëhe.

Kaqë qint vjet Shqipëtarët rojtnë kështu. Po kështu rojn' edhe sot? Jo, kurrë! Sot Shqipëtarët janë robër, të poshtuar' e t'unjurë, të shkelur' e të çpënderë shumë më tepër se të tjerët kombe të Tyrqisë! janë më të poshtërë nga Greqtë, nga Shqetë, nga Armenëtë edhe nga Judhenjtë!

Tyrqia e ka ngriturë besënë nga Shqipëtarët, nuk' i beson e i vështon si anëmikë e si trathtorë, jo

⁵⁶) Xhiuzepe Garibaldi (1807-1882), patriot, demokrat dhe revolucionar italian. Mori pjesë në lëvizjet çlirimtare e reublikane në mjaft vënde të Amerikës dhe në luftën për lirinë e bashkimin nacional të Italisë. Në radhët e bashkëlufetarëvet të tij kishte mjaft arbëreshë të Italisë.

si shokë e si vëllezrë, si i vështonte qëmoti. Sot Shqipëtarë e mer ushtar, e mundon, e e reh që të mësonjë gjuhën e ti, kërkon, t'i mësonjë diturin' e luftës, të cilën ay vetë s'e di e të cilën Shqipëtarë e ka mësuarë duke thëthiturë qumështit' e s'ëmësë. Nuk' e mëson të gjorinë, po e mahit e e çpërmënt; e mer për tre vjet, e mban dhetë vjet nën' armë lark shtëpis' e lark mëmëdheut të ti, edhe qysh? lakuriq, t'urëtë, të sëmure, të varfërë! Në luftë e vë të vritetë kot; urdhëronjës' i ti, q'është Tyrk, i paditur' e i frikçimë, e fut në një trap nga s'deletë. I gjori Shqipëtar, me gjithë këto, lëfton lakuriq e i urtë e me armë të meta, lëfton si dragua, e tregon trimërin' e ti e nderon Tyrqit' e Tyrqinë! Po a i dihetë, a çpërblehetë për gjakt, që derth? Jo, kurrë! Ushtari shqipëtar, në mos vdektë në luftë, vdes nga sëmundjeja, nga të pangrënët e nga të pamveshurit. Nga ata që vënë n'ushtëri, fort të pakë kthehenë në shtëpit të tyre. E urdhëronjës kush bëhetë? gjithënjë Tyrqitë; gjymës' e ushtëris së Tyrqisë janë Shqipëtarë, po as një i njëqintë i urdhëronjëset në Tyrqi s'është Shqipëtar.

Shqipëtarëtë, q'ishinë mësuarë të mos paguajnë gjë, tani janë futurë nën' aqë të rënda pagesa, sa s'mundinë të ngrenë krye. Tyrqitë, që janë zotërinjt' e tyre që pesëqint vjet e t'ahu, s'u kanë mësuarë Shqipëtarëvet as punë, as mjeshtëri as dituri, po i kanë mësuarë të lëftojn' e të rrëmbejnë; tani për-një-herë duanë t'u marrënë armëtë e u thonë: paguani! E ku të gjejnë të gjorëtë që të paguajnë? s'kanë të hanë vetë. Ata Shqipëtarë, që pakë kohë më parë ishin të mveshurë me rroba t'arta e të farkuarë me armë t'ergjenta e të lara, ata a të bijt' e tyre janë sot lakuriq me një këmishë, që s'ka ku ta zërë qeni! Vete edhe *zaptijeja a tahsildari*, e ngre shkopr' e i rreh duke thirurë: *pagoni!* E ku të gjenj' i ziu që të paguanjë? Atëherë i shesinë kanë, dhinë, ç'të ketë edhe gjer më qiramidhet të shtëpisë! Shqipëtarë të hajë

dru për ta paguarë!! o ç'turp i math! o ç'e madhe e keqe! mos e durofsh, o Perëndi!

Kështu është sot gjithë Toskëria edhe shumë vende të Gegërisë. Ca vende të Gegërisë, që kanë mbajturë armëtë e kanë qëndruarë në malet të tyre të rreptë, nukë janë shkelurë kaqë; nuk' apënë ushtarë e s'paguajnë pagesa; po edhe këta rojnë si t'egërë pa nonjë qeveri, duke vrarë për ditë në mest të tyre. Edhe këta po i ha varfërija, se s'kanë nonjë fitim edhe vëndet' e tyre janë të rjepur' e të varfërë. Me gjithë këto, edhe qeveri' e Tyrkut ditë me ditë po i rrethon më s'afëri; rahënë t'u marrinë armëtë, që t'i bëjnë edhe ata robër të poshtërë e të dobëtë e t'u nxjerrënë edhe lëkurënë!

Shqipëria sot urdhërohet' e qeverisetë prej Tyrqish të huaj e prej njerës të poshtër' e të pandërçim, të cilëtë i blenë vëndetë në Konstantinopojë me të holla e vinë të rjepinë Shqipërin' e Shqipëtarëtë, për të nxjerë ato të holla, që kanë dhënë edhe aqë të tjera që do të vjedhinë për vetëhe të tyre!

Shqipëria, sado q'është' e varfër' e e paditurë, ka njerës të zottë për të qeverisurë vëndin' e tyre, si e kanë qeverisurë kaqë kohë me nder e me të drejtë. Fo këtyre Shqipëtarëve le që s'u epetë punë në Shqipëri, po as i lenë të shkelinë në mëmëdhet të tyre të dashurë! U apënë nga një copë bukë të zënë gojë-në e i mbajnë si sklef nëpër më të largët çipa t'Anadollit e t'Arabistanit! Veç nonjë trathëtor ku të gjëndetë, ay është për nder!

VI. Kombëri' e Shqipëtarëvet.

Për njerinë në këtë jetë s'ka gjë m'e vjejtur' e m'e dashurë se kombërija. Çdo njeri, sikundrë do t'an' e t'ëmënë edhe vëndinë, tek ka lindur' e është riturë, ashtu do edhe kombin' e ti. Ay që s'do kombin' e mëmëdhen' e ti, është trathëtor e i lik; i tilli s'munt të quhetë njeri. Shqipëtarëtë, më teprë se çdo

komp, e duanë e e nderojnë kombin' e mëmëdhen' e tyre. Shqipëtar' i vërtetë vritetë për kombërit të ti edhe s'munt kurrë të duronjë e të dëgjonjë njeri t'i shanjë shqipëtarërinë. N'anërat tona të lindjes njerëzitetë vënë kurdo besënë përpara kombërisë; një Grek, për pasqyrë, me të ndruarë besënë, le edhe kombërinë, edhe në u bëftë katolik thotë *jam Frënk*, në u bëftë mysliman, thotë *jam Tyrk*. Vetëm Shqipëtari e le besënë në radhë të dytë edhe vë kombërin' e ti përpara. Shqipëtari, mysliman qoftë, orthodhoks qoftë, katolik qoftë, është gjithënjë Shqipëtar. Besa nukë sjell kurrë ndarje e çarje në meset të tyre. P'andaj edhe grindatë, që ngajnë në mest të besëvet për herë edhe në atë Evropët të ndrituarë, ato grinda s'dihenë në Shqipëri e s'kanë ngjarë kurrë në mest të Shqipëtarëvet.

Po me gjithë këtë dashuri, që kanë Shqipëtarëtë për kombërit të tyre e me gjithë këtë nder q'i bëjnë, s'kanë bërë gjësendi për të mbajtur' e për të ruajtur' atë. Me se mbahetë kombëri' e një kombi? Më parë me gjuhët të ti. Sikundër thamë edhe më siprë. gjuha është m'e par' e m'e madhe shënj' e një kombërije. Gjuha me se mbahetë? Me shkronja. Një gjuh' e pashkruar s'munt të qëndronjë shumë kohë e paprishurë; duke përzjerë me gjuhëra të tjera, prishetë. Do të thoni: Qysh gjuha jonë, pa qën' e shkruarë, ka qëndruarë kaqë mijë vjet edhe pse të mos duronjë edhe paskëtaj ashtu? Po, ka qëndruarë kaqë mijë vjet, se atëhere Shqipëtarëtë roninë në malet të tyre më vetëhe, pa përzjerë me të tjerë kombe, edhe se kombetë, q'i rrethoninë, ishinë edhe ata të paditurë. Atëherë ish puna me kordhë edhe Shqipëtari në kordhët ish m'i fortë nga të tërë. Me gjithë këtë, shohëmë që Maqedonasitë, sado q'ishinë aqë të fortë, sa muarrë gjithë botënë, me të mos pasurë gjuhën' e tyre të shkruarë, posa q'u përzjenë me kombe të tjerë më të ndrituarë se ata, e humpnë kombërin' e tyre e u shuanë fare, aqë sa shumë botë i kanë marrë për Grekër.

Vetëm Shqipëtarët' e Shqipërisë e kanë ruajturë kombërin' e tyre, duke mos përzjerë me të huaj e duke rojturë të ndarë nga gjithë bota e si t'egërë. Po në e kanë ruajturë gjer më sot kombërin' e gjuhën' e tyre me paditje e pa të shkruarë, a do të mundëne me këtë mëndyrë ta ruajn' edhe paskëtaj, ndo në Shqipëri ndo n'Itali e në Greqi? Jo, jo, kurrë! Bota u ndryshua, njerëzit u xgjuanë, kombet' u ndrituanë, sicilido përpiqetë të vejë më parë së të tjerëtë, sicilido vështon qysh të shtohet' e të madhohetë edhe kujdesetë të përpijë ata që janë më të vegjël' e më të dobëtë.

Sot çdo komp, për të ruajturë kombërin' e gjuhën' e ti, ka nevojë të hapnjë sytë, të ketë mëndjenë të mbledhurë, të shpjerë gjuhën' e ti përpara e të kujdesetë shumë që të mos ta han' e ta copëtojnë kombetë fqinjë. Në kombërit s'ka miqësi, si s'ka në lodrët; cilido vështon të fitonjë vetë e të hajë shoknë. Kombetë janë si pishqitë, që hanë njëri tjetrinë. Mjerë kush është' i dobëtë!

VII. Reziket' e Shqipërisë.

Shqipëria gjer pak kohë më parë⁵⁷⁾ ka qën' e rrethuarë me vënde të Tyrqisë edhe kufit' e kësaj mbretërije ishinë fortë lark Shqipërisë. Shqipëtarëtë vininë bashkë me Tyrqitë për të ruajturë kufit' e largë të mbretërisë; po mëmëdhen' e tyre e shihninë jashtë çdo reziku e e dininë që nonjë anëmik s'muntte t'i qasësh Shqipërisë. Por sot nuk' është' ashtu; sot Shqipëria ka mbeturë në një çip të largë e të veçantë të Tyrqisë. (...) Mali Zi, Sërbia, Greqia e Bulgaria e kanë pshjell' e përqarkuarë⁵⁸⁾ Shqipërinë edhe Aus-

⁵⁷⁾ Përpara Kongresit të Berlinit të vitit 1878.

⁵⁸⁾ e kanë pshjell' e përqarkuarë = e kanë pështjellë (a mbështjellë) e rrethuar.

tria i ka ardhurë mi krye⁵⁹⁾). Me Tyrqinë e lith një rrip dheu i hollë në mest të Bulgaris' e të detit Egje, që këtë rrip Bulgarëtë mundinë me të parët ta marrin' e t'unjenë mb'anë detit, edhe ta presin' e ta çkëpujnë Shqipërinë nga Turqia, e cila s'ka as nonjë fuqi në dett, që t'i ndihnj' andej Shqipërisë. Prandaj në një luftë, në të cilët të marrin' anë edhe Bullgarëtë, Shqipëtarëtë duhetë të jenë të zottë të ruajnë vetë më vetëhe vëndin' e tyre e të mos varenë më Tyrqinë, e cila s'është' e zonja për vetëhe të saj.

Po veç këtyre rezikeve, që do të dukenë në kohët të luftësë, Shqipëria ka rezike më të mbëdhenj e më të thellë, të cilëtë po i nxjerrinë rënjëtë në kohët të paqit, pa gjak e pa armë. Kjo është luft' e pëndës' e e shkollësë, luft' e kombërisë. Kombetë' q'e kanë rrethuarë Shqipërinë duanë ta copëtojn' e ta ndajnë në mest të tyre. Greqtë, Shqetë e të tjerë kombe fqinjë s'duanë të njohinë qënien' e kombërisë shqipëtare. Sicilido përdor besën' e ti e do të heqë m'anët të ti ata Shqipëtarë, që kanë një besë me të. M'i pari Tyrku do të heqë Shqipëtarëtë myslimanë e t'i ndanjë nga vëllezërit' e tyre, Shqipëtarët' e krishtenë, duke futurë në mest të tyre fanatizmën' e grindenë. Për të ndarë të krishtenëtë për jetë nga myslimanëtë e për të hapurë në mest të tyre një trap të thellë, qeveri' e Tyrkut Shqipëtarët' e krishtenë s'i njej për Shqipëtarë, po i quan *Rum* domethënë Greq, Bulgarë, Sërbër, Llatinë etj. edhe myslimanëtë i quan *islam*; edhe emëninë *Shqipëtar* s'e njej e s'do ta dëgjonjë. Të verbëritë Tyrq! Nuk' e kuptojnë dot, e s'iau pret mëndja që me këtë udhë shërbejnë qëllimet' e armikëvet të tyre e nxjerrinë themelet' e rënjët' e tyre!

⁵⁹⁾ Në verën e vitit 1878, në mbështetje të vendimevet të Kongresit të Berlinit, Perandoria e Austro-Hungarisë pushtoi Bosnjën dhe Hercegovinën dhe vuri nën kontrollin e saj Sanxhakun e Novi-Pazarit; në këtë mënyrë ajo iu afërua kufijvet të Shqipërisë.

Greqtë, të cilëtë dlin' e tyre edhe mbretërinë, që kanë sot, e kanë fituarë me gjakt të Shqipëtarëvet, të Boçarit, të Xhavellesë, të Mjaulit e të tjerëve trimave Shqipëtarë, ata Grekër që edhe sot ruajnë rrobatë, fustanetë, kallcotë, opingatë, valletë e këngët' e Shqipëtarëvet, ata janë më të keqt' e armikëvet të Shqipërisë. Gjithë bota e dinë *idhen' e madhe* të Greqet. Duke me qënë që në kohët të Perikliut, ahëre q'ishinë më të mbëdhenj e më të ndrituarë se kurdo, kishinë më pak vënt se ç'kanë sot, edhe që s'kanë nonjë të drejtë të duanë më teprë, këta kërkojnë t'u epenë sa vënde kish marrë Aleksandr' i Math, a të ngjallinë mbretërin' e Byzantinjet, pa menduarë q'Aleksandri ish Maqedonas edhe Byzantinjtë romanas, kombe që të dy armiq të Grekëvet e të cilëtë e kanë humburë Greqinë. Pas kësaj *idhes' së madhe* Grekëritë kanë dashurë të pushtojnë e të futinë nënë Greqit gjithë sinisin' e Balkanit, edhe Rumaninë edhe Bulgarinë. Po si i humpnë për jetë këta vënde me gjithë të thirrurat' e të çjerat e tyre, tani e kanë ngushtuarë shpresën' e tyre në Shqipëri e në Maqedhoni. Pas zakonit të përgjithëshmë, duke pshehurë në besët, duanë të heqinë m'anë të tyre Shqipëtarëtë orthodhoksë e t'i ndajnë nga vëllezrit e tyre mysliman' e katolikë; përpiqenë t'i bëjnë këta të harrojnë gjuhën' e tyre të bukurënë e të mësohenë të flasin' e të shkruajn' e të ligjërojnë greqisht e me këtë udhë të bëhen Grekër. Mendohenë se, po të bëhenë të krishterëtë Grekër, myslimanëtë Evropa s'ika për të vënë në vatrë, edhe po të vinjë koha, ay vënt, do-me-thënë gjithë Shqipëri e jugësë e gjithë Toskëria, do t'i epetë Greqisë.

P'andaj Grekëritë, më nj'anë nga Athina me shkolla, me mësonjës, me livra, me shëronjës e me shumë gjërëra të tjera edhe me të holla të tepra, të paguara prapë prej Shqipëtarësh të çmëndurë e trathtorë grekomanë, edhe më nj'anë tjetërë nga Konstantinopoja me anët të patrikërisë, të dhespotëvet, të priftëret e të kishësë, duke përdorurë aforismonë e të dëbuarët

nga kisha, sikur t'ish edhe Krishti Grek edhe sikur, për të qënë i krishten' e orthodhoks, duhet pa ndryshim të jetë gjithëkush Grek a grekoman; nga të dy këto anë, themi, Grekëritë po përpiqenë që të kthejnë ditë me ditë Shqipëtarëtë orthodhoksë e t'i bëjnë Grekër.

E Shqipëtarëtë orthodhoksë, nga padija e nga erësira në të cilët gjendëne, gënjehe në çpejt, u duketë sikur vërtet s'munt të jenë të krishtenë pa qënë Grekër, pandehinë se vetëm greqishtja është gjuh' e orthodhoksisë edhe që, me të lënë këtë gjuhë, të cilënë e dinë fort pakë edhe s'e mësojnë dot, me gjithë që çajnë kokënë, me qënë q'është aq' e rëndë e aq' e humbur' e e haruarë, sa edhe nga ata Grekëret vetë fort të pakë njerës mundinë ta mësojnë. Këta Shqipëtarë trathëtorë pa diturë quhenë *grekomanë*.

Lëvdatë i qoftë Perëndisë! që kur ka zënë të shkruhetë shqipja, grekomanëtë kanë zënë të pakësohenë ditë me ditë, të marrënë vesh dhëpërit' e Grekërvet e të higenë nga ata duke zënë me të dy duart kombërin' e gjuhën' e tyre. Këta s'kanë frikë as nga mësonjës i Grekut, as nga dhespot' i Fanarit; po Grekëritë kanë një shok të fortë, me të cilënë janë zënë shëndoshë dorë-për-dorë për të humburë kombërin' e gjuhën' e Shqipëtarëvet; ay shok është Tyrku, i cili i ndih Greqisë e patrikërisë së Fenerit në këtë punë, me sa i vjen nga dora. Për të bërë punën e Grekut qeveri' e Tyrqisë nukë le të hapetë nonjë shkollë, të shkeletë nonjë livrë a të bëhetë nonjë mësim e nonjë mbrodhëri në gjuhët shqip, duke ndihurë shkolllavet greqisht me çdo farë mëndyre e duke mbajturë Shqipëtarët' e krishtenë nënë xgjedhë të priftërisë së Fenerit.

Pas Tyrqet e Grekërvet Shqipëria ka armikër Bulgarët' e Sërbëtë⁶⁰⁾, të cilëtë duanë të bëjnë nëpër anët të lindjes' e të veriut të Shqipërisë ato që bëjnë

⁶⁰⁾ Është fjala për qeveritë e tyre shoveniste.

Grekeritë n'anët të jugësë. Edhe nëpër ato anë shumë Shqipëtarë orthodhoksë, aqë të paditur' e të pakupëtuarë sa të tjerëtë, tregojnë një dëshirë për gjuhën' e Shqehet e duanë të harojnë gjuhën' e bukurë që kanë folurë prindërit' e tyre që kaqë mijë vjet e tëhu. Ç'i math turp e ç'e madhe poshtëri e unjtëri e fëlliqurë! Po edhe këtyre Shqehet u ndihinë Tyrqitë, të cilët atyre u lenë duartë çpenguarë të bëjnë ç'të duanë e neve na i lidhinë skrupullë; atyre u apënë fermanë të hapinë shkolla e mitropolitirëra ndër vëndet tanë e neve s'na lenë të kemi as një shkollë të vogëlë! Pa menduarë një herë se Grekerëtë e Shqehëtë janë miqt' e Tyrqisë apo Shqipëtarëtë, edhe cilëtë kanë derdhurë edhe derdhinë edhe sot gjak për të?

Kështu Tyrqitë (...) janë armikët' e Shqipërisë' e të Shqipëtarëvet; edhe përpiqenë, me sa u vjen nga dora, ta humbasinë kombërin' e gjuhën' e këti kombi, të cilit edhe emëninë duan t'ia ngrenë fare⁶¹). Greqia, Bulgaria e Serbia përpiqenë ta humbasin' e ta ngrenë kombërinë shqipëtare e gjuhënë shqip cilado nga ajo cop' e Shqipërisë, q'i ka rënë më pjesët të saj edhe q'e vështon që tani të sajnë, dyke kthyerë të krishtenëtë në kombërit të tyre; edhe Tyrqia më nj'anë u ndih këtyre në këtë punë e më nj'anë tjetërë kërkon të heqë Shqipëtarëtë myslimanë e t'i ndanjë nga vëllezërit' e tyre, jo për të mirët të saj, po për të hequr' edhe ata e për të vithisurë bashkë në trap të thellë të humbjesë tek po bjenë, për të mos dalë kurrë.

Këta janë reziket' e Shqipërisë' e të Shqipëtarëvet. (...)

VII. Miqt' e Shqipëtarëvet.

Sadoqë Shqipëtarëtë janë rrethuarë me armikë edhe Tyrqit e Greqtë, që kanë nevojë të madhe të

⁶¹) t'ia ngrenë fare = ta zhdukin fare.

jenë miq e të bashkuarë me Shqipëtarët, këta të dy kombe të çmëndurë punojnë më shumë nga të gjithë për të humburë kombinë Shqipëtar, me gjithë këtë s'munt edhe s'duhetë të themi që gjithë bota jan' armikët' e Shqipëtarëvet. Jo, kemi edhe miq, jan' edhe shumë që na duanë edhe munt të na ndihinë, po të duamë vetë. Gjithë kombet' e Evropës, Francezëtë. Italanëtë, Alemanëtë, Ingjilizëtë e të tjerë, gjithë e duanë e e nderojnë kombinë tënë; gjithë çuditënë me trimërit të Shqipëtarëvet, me besët të tyre e me të tjera kaqë të mira, që i njohinë kombit tonë. Gjithë shkronjësit' e Evropësë kanë shkruarë kurdo mirë për na; na dinë trima e burra të besësë, na njohinë si më të vjetërinë komp t'Evropësë e më të fisçiminë. Gjuhënë tënë zunë ta mësojnë duke dhën' asaj një rëndësi të madhe në letrërit të përgjithçime. Franca që së vjetëri do të tregonjë një dashuri të çquarë për Shqipëtarëtë edhe më tepër për katolikët' e për Mirëditasitë. Italia ka treqint mijë Shqipëtarë në vëndit të saj, të cilëtë janë përpjekurë më shumë se Itali janëtë vetë për bashkimt t'Italisë, edhe për të bërë zëmrenë këtyre, do të mirën' e Shqipërisë, të cilën' e ka edhe fqinjë e s'do ta shohë që ta coptojnë Greqt' e Shqetë. Austria nukë munt të dojë që Shqet' e Sërbis' e të Bulgarisë të futenë gjer në mest të Shqipërisë e të hapen' e të ritenë aqë tepër; një komp trim si Shqipëtarëtë do ta ketë mik e ndihmës në sinisit të Ballkanit kundër Shqehet, që janë të shumë, si kundër që mban edhe Rumanëtë⁶²). Edhe Rusia, q'është vetë Shqah edhe mburonjëse e gjithë Shqehet, edhe ajo nuk' e kurcen fjalën' e mirë e ndihmënë për Shqipëtarëtë, sikundër s'e ka kurcyerë kurrë edhe për Greqëret, me gjithë që këta s'e duanë edhe janë armikët' e Shqahërisë.

Kështu gjithë mbretërit' e mbëdha na duan' e na nderojnë edhe miqt' i kemi të shumë, po nonjë nga

⁶²) Rumanëtë = rumunët.

këta nukë na është' aqë mik, sa ta marrë punënë tënë në dorë e të përvishetë për këtë punë vetiu. Veç kësaj, duk me na parë të ndarë më tri besë e më të shumëtë myslimanë, nukë iau pret mëndja që të mujmë na të bëjmë një komp të njëjtë e të bashkuarë, i cili të jet' i zoti të qeverisetë më vetëhe. Po, kur të na shohënë në punë e ta kuptojnë që qënkemi të zottë për këtë punë, atëherë, s'ka dyshim, që do të na ndihinë të gjithë në të drejtët tënë.

Nga kombet fqinjë vetëm një kemi mik, i cili kupton të mirën' e ti e e di që pa na s'munt të mbahetë. Ky komp është komb' i Vllehet, që rojnë në Shqipëri e afër Shqipërisë. Nga këta ca janë Vlleh-Shqipëtarë, që flasinë vllahisht edhe shqip, dhe ca Vlleh-Greq, që flasinë vllahisht edhe greqisht. Grekëritë kanë bërë edhe po bëjnë gjithë për këta Vllehato që kanë bërë e që po bëjnë për na Shqipëtarëtë, domethënë përpiqenë t'i bëjnë Greq me shkollat e me kishët të tyre. Vllehtë gjer tani ishinë gënjyer' edhe ata si Shqipëtarëtë orthodhoksë e doninë të quhenë Greq e të harojnë gjuhën' e tyre duke mësuarë greqisht; po më në funt e muarrë vesh edhe këta se sa e vjejturë është gjuha e kombëria për çdo njeri edhe zunë të mësojnë gjuhën' e tyre e të hapinë shkolla më vetëhe.

Në këtë punë Vllehtë s'munt të kenë tjetër ndihmës e mik të vëndit përveç Shqipëtarëve. Duke prishur⁶³⁾ me Greqt, të cilëtë s'nginjenë t'i pjekin e t'i hanë ata Vlleh, që duanë gjuhën' e tyre, si edhe Shqipëtarëtë, kishinë nevojë të bashkohenë me Shqipëtarëtë, me ata që janë Shqipëtarë të vërtetë e duan gjuhën' e kombërin' e tyre. Edhe Rumania, q'është mëm' e këtyre Vllehe a der'et'et të tyre, ta themi për shëmbëllë, e di mirë që Vllehtë' e Shqipëris' e të Maqedhonisë s'mundinë të rojnë e të ruajnë gjuhën' e kombërin' e tyre kundërë djallëzivet të Grekëret përveç duke

⁶³⁾ Duke prishurë = duke u prishur.

psheturë në miqësit të Shqipëtarëve e duke bashkuarë me ta. P'andaj Rumania është treguarë më tepër se gjithë mike për Shqipërinë, e ka dashurë dhe do të ndarët' e Shqipëtarëve nga Grekëretë; edhe në Rumani është bërë e para shoqëri e atje është hapurë e para shtypëtore e janë shkelurë të paratë livra shqip. Këtë të mirë Shqipëria nukë do t'ia haronjë Rumani së edhe do t'ia çpërblenjë duke dashurë e duke mbajtur mirë Vlleht' e Shqipërisë.

Po njeriu po të jet' i likë e i dobëtë, gjith' i hipinë siprë, jo vetëm anëmiqtë, po edhe miqtë; për të mbajturë nder' e ti, duhetë të tregohet' i zoti kuntrë anëmiqet edhe kuntrë miqet. Kështu edhe na, sado që Vllehtë na duanë edhe kanë nevojë për miqësit të në, me gjithë këtë, duanë të jenë më të lartë e më të ndjerë se na, duk me qënë aqë më të pakë edhe t'ardhur' e të huaj në Shqipëri. Janë ca Vlleh që duan të tregojnë në Evropë që Vllehtë janë mëndja e Shqipëtarëtë trupi, që Shqipëtarëtë duhetë të lëftojn' e të vritenë e Vllehtë të qeverisinë e të gjykojnë. Këta nukë ndruhenë të thonë që Shqipëtarëtë s'kanë nevojë për shkronja e për shkolla, se kanë shkronjat' edhe shkollat e Vllehet. Këtë dorëhapuri na i bëjn' edhe Grekëret' e Tyrqitë, të gjithë na duanë aqë sa të n'apënë gjuhën' e shkronjat' e tyre, edhe të gjithë na presinë në shkollat të tyre me krahë hapurë!

P'andaj edhe Vllehet nukë duhetë t'u besojmë aqë tepër me gjithë që duamë ta besojmë që ky mendim s'është' i të gjithë Vllehet as i më të urtëvet. Sido që të jetë puna, na duhetë të mendojmë mirë punën të në e të përpiqemi vetë për punët të vet⁶⁴⁾, se në këtë jetë sicilido përpiqetë për vetëhe. Armiku do të të marrë lëkurënë, edhe miku robënë.

⁶⁴⁾ për punët të vetë = për punën të në. Përdorimi i mbiemërit pronor vetëvetor (të vet) për veten e parë të shumësit nuk është i drejtë.

IX. Të shkruarit' e gjuhës shqip.

Thamë edhe më sipër që m'e par' e shënjavet të një kombi edhe ajo q'e bën të nëmërohetë një komp më vetëhe, është gjuha. Një gjuhë, që s'shkruhet' e këndohetë, nukë ziretë gjuhë, si Provansalëtë në Francë, Katalonasi të në Spanjë, Galëtë n'Ingjilterë e të tjerë kaqë kombe, që flasinë nga një gjuhë më vetëhe, po nukë shkruajnë gjuhën' e tyre, dhe bota i njeh për Francezë, Spanjolë, Ingjiliz' e të tjerë pas gjuhësë, që shkruajn' e këndojnë.

P'andaj e par' e punëvet, që duhetë të ketë kujdes një komp, që do të ruanjë kombërin' e ti, është të shkruarët' e gjuhës së ti edhe p'andaj ata që duanë ta humbasin' e ta rofitin' atë komp, vënë këmbët'i ndalojnë nga të shkruarët gjuhën e tyre.

Kemi thënë qysh Shqipëtarëtë s'janë kujdesurë që kreit për të shkruarë gjuhën' e tyre, qysh gjuha shqip ka mbeturë e pashkruarë gjer në kohët tënë edhe qysh është ruajturë gjuha jonë nga të rojturit' e prindëvet tanë veçan e pa përzjerë me të tjerë kombe. Po s'është vetëm kombi ynë, që s'ka pasurë shkruarë gjuhën' e ti; edhe shumë kombe të tjerë t'Evropës' e t'Asisë kanë zënë të shkruajnë gjuhën' e tyre në këtë shekull të pastajmë. Në është ruajturë shqipja kaqë mijë vjet pa shkronja, pas këtaj s'munt të ruhet' edhe shumë kohë, me të qënë që kohëtë u ndruanë, nonjë komp s'munt të ronjë i ndarë e veçan, fqinjëtë u xgjuanë e po venë mbarë edhe përpigënë të na rofitinë. E para pun' e këtyre është të na bëjnë të harojmë gjuhënë tënë, të mësojmë të tyre-në. Jo vetëm Shqipëtarët' e Greqis' e t'Italisë po edhe shumë nga të Shqipërisë zunë të mos flasinë e të mos dinë shqip, tek prindërit' e atyre s'dininë tjetërë gjuhë. Po të lihesh kështu e pashkruarë shqipja, q'është ruajturë që kaqë mijë vjet e tëhu, do të humbiste e të harohësh në pakë kohë.

Duke parë këtë rezik të math, të keq e të tëmëruarë, ca Shqipëtarë me zëmërë plot dashurije për ko-

mbërit të tyre, nxuarë në shesht dëshirënë, që ka pasurë të pshehurë në zëmrë çdo Shqipëtar i ndrituarë për të shkruarët të gjuhës' së bukurë sanë. Janë njëzet vjet, në kohët të lidhjes së Pizrenit, u bënë shkronjatë shqip të plota e të mbaruara me të pasurë çdo shkronjë vetëm një zë edhe për çdo zë një shkronjë më vetëhe⁴⁵). Me të parë shqipëtarëtë gjuhën' e bukurë të tyre të shkruar' aqë mirë, i zunë shkronjatë me të dy duartë; edhe shoqërirëra u ngrehnë në Rumani e n'Egjiptë pas asaj së Konstantinopojësë, e cila s'mundi të qëndronte shumë kohë nënë xgjedhët të Tyrqet. Një shkollë u hap në Korçë e për së pari herë zuri të mësohësh gjuha jonë. Shkollatë nuk' u shtuanë e të vininë mbarë si duheshe, po shkronjatë shqip u përhapnë nëpër gjith' anët të Shqipërisë, edhe burra e gra, djem e vasha, gjithë mësuanë në pak kohë të shkruajn' e të këndojnë gjuhënë shqip. Më njëzet vjet shkronjatë shqip lëshuan' aqë rënjë të shëndosha e zun' aqë themele të fortë, sa s'munt të çkulet' e të rëzonet kurrë. Ky dru, q'u vu njëzet vjet më parë, u lulëzua edhe dha pemë fort t'ëmblla e të bukura.

Mbrodhëri' e shkronjavet shqip është vdekje për armikët' e kombërisë sanë. Më parë gjithë thoshinë që kjo punë s'bëhetë, shqipja s'është një gjuhë që të muntnje të shkruhetë, është një gjuh' e lig' e e prishurë, s'munt të ketë shkronjëtoje, nonjë dituri s'munt të shkruhet' e të mësohetë në këtë gjuhë e kaqë të tjera fjalë të kota, për të bërë na ta presimë shpresënë e të mos prëpiqemi për të shkruarë gjuhënë tënë. Po kur panë që shqipja u shkruaka fort mirë, u kënduaka shumë bukurë, u bëka shkronjëtor' e saj, edhe qënka m'e mirë e m'e mbaruarë se gjithë gjuhët' e dheut, u mësuanë me të gjithë dituritë; kur

⁴⁵) Është fjala për alfabetin e Stambollit që u aprova më 1879 nga një komision i posaçëm i përbërë nga Sami Frashëri, Pashko Vasa, Jani Vreto dhe Hoxha Tahsimi.

e kuptuanë që, sa të mësonjë Greku gjuhën' e Omirit, t'Evripidhit, të Platonit e të tjera gjuhëra të humbura, sa të këndonjë Tyrku gjuhën' e gjer' e të gjatë t'Arabëvet e të Persanëvet, pa mundurët' i mësonjë, sa të merrenë këta me këto gjuhë, Shqipëtari e ka mësuarë gjuhën' e ti ta shkruanj' e ta këndonjë drejt në ca dit edhe ka mësuar edhe shumë mësimë të nevojçime.

Kur panë këto të mira në gjuhët shqip e mbrodhësin' e madhe të shkronjavet tona, e kupëtuanë që Shqipëria do t'u dalë nga thonjtë, edhe u bashkuanë gjithë për të ndaluarë të shkruarët' e gjuhës shqipe. Tyrq, Grekër, Shqeh e të tjerë, sado që janë armikë në mes të tyre, dhanë dorënë njëri jatërit kundër neve. Port' e Lartë e plas' e Yllit, patrikëri' e Fenerit⁶⁾, qeveri' e Athinësë etj. u bashkuanë në këtë punë; Tyrku ndaloi të hapuritë shkolla shqip, zuri livratë në tellonë, nukë la të shkelësh as një copë kartë në gjuhët tënë edhe i vështoi me sy armiku duke quajtur *komitë*, pas zakonit të ti, gjith' ata që doninë të shkruajn' e të këndojnë në këtë gjuhë; Greku thir' e çori lëveretë që nga Athina kundër të shkruarit të gjuhësë sanë, ngrehu njëmij' intrikëra kundër Shqiptarëve, që duanë gjuhën' e tyre, i vrau të shumëtë me dorët të Tyrkut; patriku e dhespotëtë hodhë aforismatë si Hyji rrufenë qëmoti.

Gjithë këta ndalime bënë të mos shtohen' e të mos përhapenë shkollatë shqip në Shqipëri e të mos dalënë livra e ditare etj. në gjuhët tënë; po nukë ndaluanë dot Shqipëtarëtë nga të mësuarëtë shkronjatë shqip. Shqipëtari është mësuarë të nxërë shkronja edhe pa shkollë, në shesht' edhe pa livra e të shkruara me dorë.

⁶⁾ *Porta e Lartë*, në turqisht Bab-Ali ka kuptimin e qeverisë turke. *Plas' e Yllit*, në turqisht *İldiz-Qosk*, ka kuptimin e perandorisë turke, mbasi në pallatin e quajtur me këtë emër, e kishin selinë sulltanët turq., *Patrikëri e Fenerit*, është patrikana e kishës ortodokse, mbasi selia e saj ndodhet në lagjet Fener apo Fanar të Stambollit.

Shqipja sot nuk' është një gjuhë e pashkruarë si qe njëzet vjet më parë; sot është një gjuhë, që shkruhet' e këndohetë, edhe nga më të bukuratë. Nonjë gjuhë s'këndohetë aqë lehtë e aqë mirë sa shqipja. Kjo i hidhëroi e i helmoi fare armikëtë tanë, se, duk me parë që ka lëshuarë aqë rënjë të gjata e të forta të shkruarit' e gjuhësë Shqipe, nuk mundinë më sot të thonë që Shqipja nuk mund të shkruhetë; se ja tek u shkrua.

X. Varfëri' e Shqipëtarëvet e pakryesi' e Shqipërisë.

Shqipëria gjer ca kohë më parë ka qënë mjaft e pasur' e e begatë. Shqipëtarëtë roninë me rogat' e ushtërisë e me rrëmbimet të luftësë, si edhe me disa mjeshtëri, që kishinë. Mvishnin' e mbathninë robën' e plaçkën e tyre, që bëhesh në vënt. Pagesat' e qeverisë ishinë fort të paka e të lehta. Nga të hollatë, që sillninë së jashtësmi në Shqipëri, fort të paka delninë jashtë, të shumatë mbeteshinë në vëndit. Kjo sillte një begati të përgjithçme.⁶⁷⁾

Sot s'është puna kështu; Shqipëtarëtë më nukë venë ushtarë me rogë po futenë nënjë një xgjedhë ushtërije; nukë kthehenë nga lufta të mveshurë n'ar e të farkuarë me armë të lara, po lakuriq, të smurë e të këputurë. Nonjë gjë s'bëhetë dot në vëndit, se punëtorëtë vëndës s'ia dalinë dot kundër fabrikavet t'Evropësë. Edhe ato dy pare, q'u bjenë në dorë Shqipëtarëvet, rjedhinë nga duart' e tyre e rungullisenë n'Evropë. Pagesat' e qeverisë janë të shumta e të rënda, sa me-zi i paguajnë. Fitimet' e vjetërë u ngrinë,

⁶⁷⁾ Të vihet re se S. F. nuk flet keq për kohën para reformavet të Tanzimatit. Po, në të vërtetë, begatia e përgjithëshme, për të cilën flet S. F. ishte vetëm një begati për klasën e feudalëvet ushtarakë, mbasi masa e popullit shfrytëzohej egërsisht.

të tjerë të rinj s'erdhë në vëndit t'atyre. Për udhëra paguajnë veçan, udhë s'ka; lumënjtë mbytinë fushatë; ethetë, që çpikenë nga këto baltëra, bëjnë botënë të jenë gjithënjë të sëmur' e të dobëtë, të mos punojnë dot e të vdesinë nga sëmundja e nga uriya. Kështu një varfëri e madhe e e keqe e ka mbuluarë gjithë Shqipërinë.

Qeveri' e Tyrqet në Shqipëri është vetëm për të mbledhurë pagesat' e ushtarëtë: eja ti, djalë shqipëtar, që shkele më të njëzettënë vit, të veç n'anët të dheut, të mbyllesh në një *këshilla* lakuriq e urëtë! eja ti, Shqipëtar i varfërë, të paguanç pesë *gros*h për një dhi, nga e cila s'nxjer dot as gjymësën' e këtyre pareve në mot! Kjo është pun' e qeverindarit tyrk; po qeveri s'ka; pa dalë mirë zaptijeja nga kolumb' e pshatarit, të cilit i mori djalin' a gjënë, i hyn kusari ta vjedhë a armiku ta vrasë, edhe ay qeverindar, që qe i zoti ta rjepë, s'është' i zoti ta ruanjë nga kusari a ta mburonjë nga armiku! I gjori Shqipëtar është' i shtrënguarë të rrijë dit' e natë me armë në dorë që të munjë të ruanjë gjën' e shpirtin' e ti; po në i lënçin' edhe armë, se shumë herë armëtë ia mer, e le duarlidhurë përpara hajdutëvet e armikëvet, nga të cilëtë nuk është' i zoti ta ruanjë. Pa le që shumë herë qeverindari bashkohetë me hajdutnë për të rjepurë Shqipëtar' e nderçure.

A munt të quhetë qeveri një qeveri e këtillë? Nukë, kurrë. Shqipëria gjendetë nënë një paqeveri të keqe. S'ka nonjë qeveri. Shqipëtarëtë hajen' e vritenë në mest të tyre për ditë; gjaku i Shqipëtarit derdhetë kot e pa punë, ay gjak i vjejturë që do të mos derdhesh as një pikë përveç për ruajtjet e për shpëtimt të Shqipërisë!

Varfërija paqeverija, padituriya sjellinë grindënë, ndarjenë, mosdashurinë. Shqipëtarëtë, të varfërë, të paditurë, të ndarë, armikë njeri me jatinë, po vritenë në mest të tyre, po derdhinë gjakn' e tyre kot e,

sa venë, po humbasinë! Kanë rënë më një gjumë të thellë e të rëndë. Fqinjët' e tyre ditë me ditë po xgjuhenë, po ndritohenë, po shtohenë e po hedhinë gjurma të mbëdha brënda në Shqipëri, të cilën janë gati ta copëtojnë fare!

Kështu është sot Shqipëria!

Krye e tretë

Ç'DO TË BËHETË SHQIPËRIA?

I. A munt të qëndronjë Shqipëria si është?

Shqipëria është një cop' e Tyrqisë s'Evropësë. Qëndrimi' i saj si është sot është lidhurë me rojtjet të Tyrqisë n'Evropë; Tyrqia a do të ronjë edhe shumë kohë n'Evropë? Kësaj pyetjeje njeri s'i përgjigjetë dot a përgjegj' e kësaj është jo. Tyrqia rojti shumë n'Evropë; pas kuvëndit të Berlinit dhjetë vjet besohësh të ronte; shkuanë njëzet, do-me-thënë rojti shumë. Kjo mbretëri s'ka bërë dhe s'bën gjë fare që të xgjatnjë rojtjen' e saj. Si një i sëmurë, që s'bën ç'i thonë shëronjësitë e i vë krusmënë trupit të ti, ashtu edhe kjo mbretëri po bën gjithë ç'duhetë për të shkurtuarë ditët' e saj. Nuk' e dimë edhe sa kohë munt të ronjë n'Asi edhe është jashtë qëllimit tënë të flasimë për atë; po n'Europë jetën' e ka fort të shkurtërë. Shqipëria s'ka bërë themel as ka lëshuarë rënjë më vetëhe; ron mi themelt të gremizurë të Tyrqisë e me rënjët të kalbura t'asaj. Me të rënët të kësaj stihije së madhe, do të bjer' edhe Shqipëria e do të shtypetë nënë gërmadhat të rënda t'asaj.

Kombet' e tjerë të Tyrqisë s'Evropës kanë zën' e po bëhenë gati që kurthi, që të mundinë të qëndrojnë më vetëhe të tyre e të mos shtypenë nënë gërmadhat

të Tyrqisë. Këta kombe ngjajnë m'ato barëra, q'ush-gehenë e shëndoshenë nënë dëborët të dimërit edhe, kur hiqetë kjo barr' e ftoht' e e rëndë nga faq' e dhe-ut, ato zën' e lulëzojnë e xbukurohenë në çast. Po Shqipëtarëtë, që kaqë qint vjet e tëhu janë varurë më Tyrqit, sado q'e shohënë që kjo stih e madhe, q'e thonë Tyrqi, është' e shëmburë e ditë me ditë po i bje-në strehëtë, prapë s'heqinë dorë nga të psheturit në-në të. Kjo dëbor' e kaqë qintsh vjet, që ka ushqye-rë nënë të kombet e tjerë, Shqipërisë i ka djegurë rrënjëtë me të ftohët të saj; Shqipëria ka ngrir' e është tharë në këtë dimërë të gjatë të tiranisë së ze-zë, me gjithë që s'është shkelurë aqë sa vëndet' e tje-rë.

Pun' e Maqedhonisë u vu përmi cohët të gjelbërë të diplomatisë⁶⁵), a kështu a ashtu do të marrë një funt; Rumelia nukë do të mbesë si është; Tyrqet do t'u pritenë pakë thonjtë, e do të mos rjepinë më ko-mbet' e këtyre vëndeve: thirjet' e kombevet do të dë-gjohenë e të drejtat e tyre do t'u epenë. Atëherë Shqi-pëtarëtë a do ta nxjerinë zënë, a do të kërkojn' edhe ata të drejtat' e tyre? Apo do të përpiqenë gjer n'orët të fundit për të mbajturë tiranin' e Tyrqet mi kryet të tyre e të tjerëvet kombe? Këtu është puna.

Sa afrohet koh' e të ngriturit të tiranisë së zezë të Tyrqet, aqë çeletë shpres' e shpëtimit të kombevet, që rënkojnë nënë të. Pamë më siprë që Shqipëtarëtë me kohë kanë qënë shokët' e Tyrqet e jo robërit' e tyre; po sot ata heqinë më të madhenë tirani, ata ja-në shkelurë e shtypurë më keq se gjithë. Kur është kështu, pse gjithë kombetë përpiqenë ta hedhinë së spërmi këtë hije të rëndë, e Shqipëtarëtë duan ta mbajnë? Apo nukë shohënë që po i vënë krahëtë një

⁶⁵) *u vu përmi cohët të gjelbërë të diplomatisë* = u vu për diskutim në diplomacinë e Fuqive të mëdha. Është fjala për lëvizjet çlirimtare të maqedonasvet, të cilat vu-në në lëvizje, në fund të shek. XIX, gjithë diplomacinë evropiane.

muri, që po gremizetë e do t'i shtypnjë duke rënë mta? Shqipëtarëtë janë si një njeri, që ka rënë në dete e di të bënjë not mirë, po duanë, duke shpëtuarë, të shpëtojnë edhe Tyrqitë, të cilëtë kanë rën' edhe ata në dett edhe s'dinë not; po këta të mallëkuarë nuke len' atë që di not, t'i zërë nga duhetë e t'i nxjerë jashtë ujit, po i zën' ati të dy këmbëtë a një këmb' e një dor' edhe s'e lenë të bënjë not. Kështu edhe vet komb' i tyre po mbytetë edhe kombinë shqipëtar po e heq me vetëhe mu në funt të detit e po e mbyt. Shqipëtarë, që po e sheh këtë rezik me sy, pse e le vetëhenë në duart të këti të ligu e të pamëndi, që s'munt të shpëtonjë vetëhenë edhe as le ta shpëtojnë, po kërkon të mbytnjë me tradhëti edhe ata që duanë ta shpëtojnë? Ç'duhetë të bënjë një njeri, që bije në një rezik të këtillë? — T'i apë një shkëlmë të shëndoshë këti tradhëtori, që kërkon ta mbytnjë, ta dërgonjë në funt të detit edhe të shpëtonjë vetëhen' e ti. Kjo është udh' e shpëtimit e jo tjetërë.

Tyrqia as munt të ronjë paskëtaj, as do të ronjë, edhe as duhetë të ronjë. Shqipëtarëtë po që të duanë të mos ndahenë nga Tyrqia, duhetë të humbasinë bashkë me të. Ky është një njeri i vdekurë; sado ta duamë të vdekurinë, duhetë ta vëmë në dhet; të duamë të mos ndahemi soje⁶⁹⁾, është si të duamë të hyjmë në varrt me të bashkë. Ay qelbetë, u qelp, s'e mbajmë dot më, se kundërmon botënë.

P'andaj themi prapë që Shqipëria, si ka rojturë gjer më sot, paskëtaj s'ron as pakë. Le që Tyrqia është e vdekurë edhe s'munt të ronjë me të; po edhe sikur të ngjallësh kjo mbretëri e të ronte edhe ca kohë, Shqipëria prapë do të mos muntte të ronte, se ngjallj' e Tyrqisë është vdekj' e Shqipërisë. Pamë më siprë qysh Tyrqitë u lidhinë duart' e këmbëtë Shqipëtarëvet edhe i mbajnë t'i hanë e t'i përçajnë të tjerë-

⁶⁹⁾ soje = prej tij. Këtu S. F., si Naimi, përdor rrjedhoren e përemërit të gjinisë femërore ajo (soje) për rrjedhoren e gjinisë mashkullore (sij).

të. (...) Shqipëria gjer më sot e ka mbajturë kombërin' e gjuhën' e saj, po paskëtaj s'e mban dot, po s'bëri edhe ajo shkolla e të vejë mbarë në diturit; po qeveri' e Tyrkut Shqipëtarë s'e le të hapnjë shkolla e të shpjerë përpara gjuhën' e ti, kur të tjerëtë, armiqtë' e saj edhe të Shqipërisë, i le të dli' e të çpenguarë të bëjnë ç'të duanë.

Kështu të jetë që të ronjë Tyrqia edhe ca vjet, do të mos mbetetë më Shqipëri, po ky vënt do të jetë copëtuarë për jetë. (...)

II. A janë të zotë Shqipëtarëtë të mbajn' e të ruajnë vetëhenë?

Dy gjërëra duhenë në këtë jetë: e drejta edhe fuqija. E drejta pa fuqi, si edhe fuqija pa të drejtë është si një krah i vetëm; nonjë zok s'fluturon dot me një krah. Më të rallë bën punë fuqija pa të drejtë; edhe e drejta pa fuqi fort rallë dëgjohetë. Peshku i math e ha gjithënjë të vogëlinë.

Tani Shqipëtarëtë q'e kanë të drejtënë me vetëhe, aty s'ka dyshim. Qysh të mos ketë Shqipëtari të drejtë të shkruanj' e të këndonjë gjuhën' e ti, kur gjithë kombetë, edhe më të liqt' e më të dobëtitë, e kanë këtë të drejtë edhe njeri s'i ndalon? Përse Shqipëtarëtë të jenë të mërguarë nga një e drejtë, q'e kanë gjithë kombet' e dheut? Të mos mundinë të shkruajn' e të mësojnë gjuhën, e tyre po të tjerë kombe të huaj të vin' e t'u hapinë shkolla në gjuhërat të tyre e t'u kthejnë kombërin' e gjuhën tyre? Janë kaqë të dobëtë Shqipëtarëtë? — Jo! njëmijë herë jo.

Shqipëtarëtë janë më fort se gjithë kombet' e sinisisë së Ballkanit. Pas shumicës së tyre⁷⁰⁾ mbase janë më të fortë e më të shëndoshë se gjithë kombet'

⁷⁰⁾ Pas shumicës së tyre = në krahasim me numrin e tyre.

e dheut. Sot në këtë ditë e kështu si është Shqipëria munt të nxjerë një ushtëri prej 500.000 njersssh! Pa 200.000 e 300.000 dalinë me një herë. Ata q'e njohinë Shqipërinë, s'çuditënë me këto nëmura, se kaq' ushtëri Shqipëria ka nxjerr' edhe nxjer për herë. Edhe kjo është pun' e diturë që një ushtëri prej 200,000 Shqipëtarësh është mbaras me një ushtëri të 500,000 ushtarësh të huaj. Trimërin' e Shqipëtarëvet edhe armikët' e tyre s'e ndryshojnë dot¹⁾).

Pamë më siprë se sa trimërirë kanë bërë Shqipëtarëtë edhe qysh u kanë xbardhurë faqenë të huajt, q'i kanë pasurë zotërinj a shokë. Këta që kanë treguarë kaqë trimëri për të huajt, të cilëtë edhe s'para ua kanë diturë, s'qënkanë të zottë sot të mbajn' e të ruajnë vëndinë, gjuhënë e kombërin' e tyre? Qysh të mos jenë të zottë për këtë të drejtë, kur kanë edhe vëndinë të fortë, q'u ndih? Gjer më sot kanë lëftuarë gjithënjë vetëm me fuqi, po jo kurrë me të drejtë; sot është dita të lëftojnë me të drejtë e për të drejtë. Nukë ka më të shënjtëruarë të drejtë se kombërija, gjuha e mëmëdheu për një komp. Një trim, që lëfton për plaçk' e për rrëmbim, është kurdoher' i turpëruarë; ay që lëfton për një të drejtë të këtillë, është dy herë trim; e drejta i ep një forcë e një fuqi, që s'e lë kurrë të mundetë, po e bën njërënë të muntnjë dhetë!

E po kur janë Shqipëtarëtë kaqë të fort' e trima, pse rrinë me duar lidhurë, e të huajtë të dobët' e pa nonjë fuqi si edhe pa nonjë të drejtë po i copëtojnë e po i humbasinë për jetë? Rrinë me duar lidhurë, se duart ua ka lidhurë e ua mban Tyrku, edhe të huajtë po i copëtojnë me fuqit e me ndihmët të këti! E po Tyrku ay vetë është kaq' i fortë, sa me një dorë t'u mbanjë duartë Shqipëtarëvet e me tjetrënë t'u ndihnjë armikëvet të këtyrë? Jo, këtë e dimë që s'është i fortë, po është dhelpërë: Shqipëtarëtë i mban me

¹⁾ s'e ndryshojnë dot = s'e vënë dot në dyshim.

dhelpëri e me tradhëri. Ta themi edhe kështu: Shqipëtarët i lidhinë vetë duart' e tyre, se janë të paditur' e të verbërë!

Shqipëria sot është si një dragua i fortë, i rrethuarë prej ca çakajsh e dhelpërash, të cilëtë i kanë lidhurë këmbëtë e bëhenë gati ta çajn' e ta përllajnë. S'ka përveç se të tundet' e të lëkundetë pakë të luajnë një herë dorën' e këmbënë edhe gjithë ata çakaj e ato dhelpëra do të përhapenë e do të mos kuxojnë as të kthejnë syt' e ta vështojnë një herë. Më parë Tyrqisë t'i tregonjë një herë dhembëtë e t'i thotë: hi- qu ti e mos u përzje' se po të shoh bukurë se qysh po m'i çpërblen të miratë, që të kam bërë; unë kam pesëqint vjet që po të ruanj e ti po më mban duartë lidhurë që të më çanjë të tjerë; e do të më heqç edhe mua në funt të trapit, tek ke dëshirë të biesh vetë. Ç'janë Tyrqitë? — Një komp i egërë t'ardhurë nga shkretëtirat' e Asisë së Veriut me nga një hosten në dorë. Këta me egërsi të tyre zunë më të bukurit' e vëndevet të botësë e më të qytetuarëtë; edhe si i ropnë, i gremizë e doqnë, po i mbajnë edhe gjer më sot nënë një egërsi, nënë një varfëri, nënë një tirani, që tëmeron gjithë botënë. Nga gjithë këta vënde, që po rënkojnë që nga kaqë qint vjet e tëhu, edhe njëri është Shqipëri' e gjorë, që heq këtë tirani, a heq më shumë se gjithë vëndet' e tjerë nga pakujdesj' e Shqipëtarëvet. Tyrqitë janë nga ata kombe, që kanë shkuarë mi dhet si një breshërimë e si një borë. Ku janë Hynëritë, Vandalëtë, Mongolëtë, Avarëtë, Gotëritë e kaqë kombe t'egërë, që zunë gjymësën' e faqes së dheut duke djegurë, duke gremizurë e duke derdhurë gjak? Tyrqitë s'kishinë të drejtë të rojnë më teprë se ata shokët' e tyre; rojtjen' e qëndrimin gjer më tani e patnë *qelepîr*, tani s'kanë nonjë të drejtë të rojn' e të qëndrojnë më edhe as din' e as duanë të rojnë më, se gjer më sot s'kanë bërë një kombëri e një qeveri si gjithë bota, po duanë të rojnë për jetë me egërsi. Këta do të humbasinë edhe duhetë të humbasinë që të shpëtonjë njerëzia syresh; po ç'kanë me na

që, duke rënë, duanë të na marrinë edhe na me vetëhe? Na ç'kemi me ta? A mos erthmë me ta? Jo, kurrrë! Na s'jemi as Tyrqas të ardhurë dga shkretëtirat' e Asisë. Na jemi m'i vjetri komp i Evropësë; kemi të drejtë në dhet' t'Evropësë më teprë se çdo komp.

Këtë të drejtë të shënjtuarë Shqipëtarëtë janë të zottë ta ruajnë e ta kërkojnë edhe me armë në dorë. Kur përzjehetë e drejta me fuqit, merr një forcë, të cilësë gjë s'i rri dot kuntreq. Shqipëtarëtë janë pra të zottë të mbajn' e të ruajnë të drejtën' e tyre, domethënë kombërinë, gjuhënë e mëmëdhen' e tyre kundër çdo armiku; arrin vetëm të duanë.

III. Shpëtimi a humbja e Shqipërisë është në dorët të Shqipëtarëvet.

Shqipëria sot ndodhetë në majët të një rripe fort të thellë e të tëmeruarë. Të qëndruarëtë n'atë majë s'është punë që mund të bëhetë; po që desh të qëndronjë, do të rrungullizetë nga rripa e të bëhetë një çjnt copë. Në dashtë të shpëtonjë, duhetë të prapsetë nga ajo majë e të zërë një vënt të sheshmë e të pafrikçimë.

Shqipëria, po që të shpëtonjë nga reziketë, q'e kanë rethuarë e të hynjë n'udhët të mbrodhësisë e të mbarësisë bëhetë një nga më të mirëtë e nga më të bukuritë vënde t'Evropës. Sado që vënt jo shumë i math, s'është dhe shumë m'e vogëlë se Greqia, se Sërbia, se Bullgaria, se Rumania, se Danimarka, se Belxhika, se Holanda, se Svicëra etj., nga të cilatë sicilado është një mbretëri më vetëhe. Ndodhetë kundreq Evropës, është fqinjë me Italinë e me Austrinë.⁷²⁾ Munt shumë çpejt të hynjë në qytetëri e të përzjehetë me Evropënë. Ka gjithë ç'i duhetë, si e pamë më siprë. Shqipëtarëtë janë fort të xgjuar' e të mëntçimë; kanë

⁷²⁾ Krh. sh. 59.

nxënie të madhe për qytetëri e për çdo farë diturije; janë trima e ushtarë të çquarë.

Mëmëdheu yn' i dashuri nukë ron dot edhe shumë kohë kështu si është sot; a do të humbasë për jetë e nukë do të mbesë as Shqipëtar as Shqipëri, a do të shpëtonjë e të ndërtohetë me një mëndyrë që të mos ketë shëmbëllë në jetët e t'i kenë zili gjithë kombet' e dheut. Të shpëtuarët a të humburit' e Shqipërisë është në dorët të Shqipëtarëvet; në daçinë, do të shpëtojnë, në daçinë do të humbasinë.

Shqipëtarëtë s'kanë nevojë të zirenë nga armëtë, të hiqenë nëpër maletë e nëpër shpellat, të vriten' e të prishenë si bëjnë kombet' e tjerë për të fituarë dlin' e tyre. Shqipëtarëtë s'jan' aqë të shkelur' e të poshtuarë, sa të shtrëngohenë në të këtyllë mundime. S'kanë nevojë të bëjnë gjë përveç se të lidhinë fjalë në mest të tyre, të bashkohenë gjithë sa janë, t'apën e të marrënë besë burrisht, të qëndrojnë në fjalët të patundurë edhe të kërkojnë të drejtën' e tyre nga Tyrqia e nga Evropa. Tyrqia do t'i dëgjonjë e do t'u apë ato që kërkojnë me hir a me pahir edhe Evropa do t'u ndihnjë, si u ka ndihurë edhe kombevet të tjerë; edhe do ta shtrëngonjë Tyrqinë t'u ap' edhe këtyre të drejtën' e tyre.

IV. Besa e lidhja.

Bes' e Shqipëtarit është edhe ka qënë gjithëmonë e ditur' e e dëgjuarë ndër gjithë botët. Besënë, q'ep Shqipëtarit, s'e mer prapë, s'e prish e e mban, gjer sa të ketë një rekëtim shpirti në kufomët të ti. Besa, q'e ka nderuarë gjer më sot Shqipëtarë, ajo besë do ta shpëtonjë sot nga gjithë reziket. Më parë se çdo gjë Shqipëtarëtë duhetë të lidhinë një besë të madhe e të përgjithçime në mest të tyre e të bëjnë një lidhje e një bashkim, që të pushtonjë të tërë

Shqipërinë. Çdo Shqipëtar do të futetë në këtë lidhje e në këtë besë⁷³). Të lenë gjaqetë e armikëritë në mest të tyre; ç'është bërë gjer më sot, ta harojnë; kush ka për të marë gjak, ta dhuronjë⁷⁴). Gjaku i Shqipëtarit është shumë i vjejturë; pse të derdhetë kot? Pse të vritemi njëri me jatinë, tek kemi nevojë të bashkohemi e ta derdhimë atë gjak kundër armikëve të mëmëdheut? Shqipëtarëtë, kështu të lidhurë me një besë të fortë e të bashkuarë me një lidhje, do të jenë si një i vetëm, trim e i fortë, i cili ka një dëshirë, një fjalë e një qëllim të vetëm. Kush i del kundër atëhere Shqipërisë e Shqipëtarit e kush kuxon t'i rrëmbenjë a t'i shkelnjë të drejtën' e ti, si ja bëjnë sot q'e gjejnë të ndar' e të dobëtë?

O burra-ni, o Shqipëtarë! Zihuni me të' dy duar-të në besët, në lidhjet e në bashkimt! se kjo do t'ju shpëtonjë! Jo po në mos, ini të humburë. Mos vësh-toni bes' e fe; myslimanë, katolikë, orthodhoksë, gjithë Shqipëtarëtë, sa jan' e tek janë, janë vëllezrë. Gjithë duhetë të bashkohenë nënë fjamurit të shenj-tuarë të Shqipërisë!! Ay Shqipëtar, që le vëllezërit' e ti e ndahetë nga Shqipëtarëtë, për të bashkuarë⁷⁵) me armikët' e Shqipërisë, duke hequrë prej besë⁷⁶), ay është tradhëtor, është armiku i kombit e i mëmë-dheut. Të këtillë Shqipëtarë më mirë të mos jenë se të jenë. Këta duhetë të vështohenë si armikë e jo si Shqipëtarë.

Lëvdatë i qoftë Zotit! Lidhjeja po bëhetë në Shqipëri, besa po forcohetë, bashkimi po xgerohetë. Nga një çip' i Shqipërisë u zu lidhjeja edhe ditë me ditë po përhapetë nëpër të tërë Shqipërit. Në kryet kjo lidhje u duk si e ndryshme, si e huajë nga qëllim' i Shqipëtarëve; po sa vete, po del në shesht që s'është

⁷³) Në këtë kohë në Shqipëri po bëheshin përpjekje për të organizuar një „Lidhje” të dytë si ajo e Prizrenit, e vitit 1878.

⁷⁴) *ta dhuronjë* = ta falë.

⁷⁵) *për të bashkuarë* = për t'u bashkuar.

⁷⁶) *duke hequr prej besë* = duke u hequr (tërhequr) nga besa.

ashtu; qe nevojë të duketë ashtu në kryet, se ashtu deshn' ata që e ngrehnë; pa treguar' ashtu, s'ngrihësh dot kurrë, se s'e kishinë për të lënë. Po një her' e ngrehurë e e forcuarë, do të muntjnë ta nxjerrë qëllimn' e saj në shesht e të bënë atë që duhetë. Mbledhje e dytë e e tretë do të vërtetonjë këto fjalëtë tona⁷⁷⁾.

Duamë të besojmë e të shpresimë që kjo lidhje, kjo mbledhje e kjo besë, që po bëhenë sot në Shqipëri, do të jenë krei i shpëtimit të Shqipërisë, se gjithë Shqipëtarët e muarrë vesh rezikn' e math të Shqipërisë edhe e kupëtuanë ku 'shtë shpëtim' i tyre. Bes' e sotme s'gjan më besërat të shkuara; është një besë për rojtje a për vdekje.

Lidh' e Shqipëtarëvet nukë bën të jetë për pakë kohë, po të jetë gjithënjë e kurdo gjer sa t'i epe në Shqipëtarëvet ato që duanë e të shpëtonjë Shqipëria nga reziku. Gjer atë ditë lidhja të qëndronjë e të mbanjë vënt qeverije në Shqipëri, se qeveri' e Tyrqet s'është një qeveri për ndërtim, po për prishje, qeveri' e Tyrqet nuk' e shpëton Shqipërinë, po e humbet. P'andaj lidh' e Shqipëtarëvet të zërë vëndin' e asaj në gjith' ato punëra, që vështojnë kombërinë tënë e të drejtatë tona; këto punë t'i bënë vetë a të shtrëngonjë qeverin' e Tyrqet t'i bënë me pahir; e kështu të ruanjë gjuhën' e kombërinë tënë e gjithë të drejtat' e kombit Shqipëtar.

Lidhja do të ket' aqë të ndara sa *saxhakë* ka

⁷⁷⁾ Është fjala për kuvëndin që u mbledh në Pejë në fillim të vitit 1899. Sipas Samiut, organizatorët e kuvëndit qëllimisht nuk e shpallën haptas programin e tyre për ta drejtuar lëvizjen shqiptare kundër Stambollit, sepse as qeveritarët turq, as feudalët reacionarë e turkomanë nuk do ta linin „lidhjen” të formohej. Samiu kishte besim se sapo të ngrihej e të forcohej „lidhja e re shqiptare”, do të dilte në shesh edhe qëllimi i saj i vërtetë. Vepra e Samiut u botua pikërisht në kohën kur vazhdonin mbledhjet e kuvëndit. Por siç dihet, kuvëndi i Pejës nuk ia arriti dot qëllimit sepse Lidhja u shpërnda nga ndërhyrja e ushtrive turke dhe nga diversioni i feudalëve reacionarë.

Shqipëria edhe një mes. Në cilëtdo nga këto do të je të një këshill' e përherçime, që të mblidhetë një herë në javët, edhe një këshill' e pëgjithçime e e madhe që të mblidhetë një herë në mott edhe kur të ketë nevojë. Miset' e këshillës së përgjithçime do të xgjedhinë miset' e këshillës së përherçime, të cilët do të jenë: një krye, një shkronjës, një arkëtar edhe katr' a pesë mise. Këta, kur të shohinë nevojë, do të mbledhinë këshillën' e përgjithçime a do të kupëtohenë me të shkruarë me këshillët' të madhe të mezit.

V. Qëllim' i Shqipëtarëvet.

Qëllim' i vetëm i Shqipëtarëvet është të ruajnë Shqipërinë të mos copëtohetë prej të huajve, të mbajnë gjuhën' e kombërin' e tyre, t'u rrinë kundreq entrigavet t'armikëvet të tyre e të ndalojnë të përhapurit' e gjuhëvet e të mendimevet të Greqet e të Shqëhet, të cilatë po i rëmojnë themeletë e po i nxjerinë rënjëtë Shqipërisë e shqipëtarisë.

Çdo gjë, që munt t'i sjellë dëm këti qëllimi, do të lëfthohetë keq prej çdo Shqipëtarit të vërtetë edhe prej lidhjes së Shqipëtarëvet. Ato gjërëra, që do t'i ndihinë këti qëllimi, do të zihenë me të dy duartë prej atyre e do të bëhenë me hir a me pahir. M'e par' e këtyre është gjuha; s'munt të ketë Shqipëri pa Shqipëtar, s'munt të ketë Shqipëtar pa gjuhë shqip, s'munt të ketë gjuhë shqip pa shkronja shqipe e pa shko-lla, në të cilat të mësohetë shqipja. P'andaj më parë të gjitha do të mbahetë gjuha, të shtrëngohetë qeveri e Tyrkut ta ngrerë ndalimnë⁷⁸⁾, q'i ka vënë gjuhës shqip e të lërë shkollatë shqip të hapenë e livrat' e fletoretë shqipe të hyjnë e të shkelenë çpënguarë në Shqipëri. Çdo Shqipëtar të mësonjë më parë të shkruanj' e të këndonjë shqip, pa pastaj gjuhëra të tjera.

⁷⁸⁾ ta ngrerë ndalimnë = ta heqë ndalimin.

E dyta është kisha; të shpëtohenë Shqipëtarët nga xgjedha e priftërisë së Greqet, të Bullgarëve e të Sërbëve e të kenë kishën' e tyre me priftër shqipëtarë e me ungjill shqip; se Krishti s'ish as Grek as Shqah.

Po për të bërë këto, duhetë të qëndronjë qeveri' e sotme⁷⁹⁾, e të vihetë një qeveri mëmëdhetare, një qeveri që të punonjë pas nevojës' e pas të drejtavet të Shqipëtarëve. Një qeveri shqipëtare me sy hapurë, e jo qeveri e huaj e e verbërë si kjo q'është sot. Të jetë një qeveri si duhetë, pa le të ketë ç'emër të dojë.

Ky është qëllim'i Shqipëtarëve.

VI. Qeveri' e paskëtajme.

Kjo qeveri, që thamë, është e nevojçime për Shqipëtarët si buka që hanë e si ujët që pinë. Pa një qeveri të këtillë Shqipëtarët s'mundinë të ngjallin' e të përhapinë gjuhën' e tyre e të mbajnë kombërinë.

Duhetë një orë më parë të ndahetë Shqipëria e të dihetë që ku e gjer ku është. Të njihetë vëndi ynë për Shqipëri, ta njohë edhe Evropa Shqipëri. Shqipëtarët të ndritojn' e të xbukurojnë gjuhën' e tyre me shkronja e me dituri; të bashkohenë gjithë bashkë e të tregohenë si një komp, i cili do të ketë të drejtatë, që ka çdo komp mi faqet të dheut.

Atëherë, edhe të bëhetë një trazim në sinisit të Ballkanit, edhe të bjer' e të humbasë Tyrqia, Shqipëria qëndron më vetëhe të saj; edhe nonjë njeri nukë do të mendohetë ç'do të bëhetë Shqipëria, as njeri do të kuxonjë të vërë ndër mënt rrëmbimn' e një cope të Shqipërisë.

⁷⁹⁾ *duhetë të qëndronjë qeveri' e sotme* = duhet të pushojë (ose të ndalojë, me kuptimin të hiqet) qeveria e sotme.

Kjo qeveri do të jetë sot për sot nënë Tyrqinë. Shqipëtarët, që kanë pesëqint vjet që po derdhinë gjak për këtë mbretëri, nukë do të duanë kurrë humbjen' e saj, me gjithë që e shohënë se ajo po përpiqetë t'i humbasë e t'i përndanjë në mest t'armikëvet të saj edhe t'asaj. Shqipëtarët gjer më së fundi do të derdhinë gjak për këtë mbretëri e do t'ia mbajnë besënë, si ia kanë mbajturë. Kur të kenë një qeveri kështu të mirë e të forcohenë si duhetë, edhe asaj Tyrqisë do të mundinë t'i ndihinë më tepr' e më mirë. Po në qëndroftë Tyrqia e të ngulnjë këmbëtë në këtë udhë, që ka zënë, duke rungullizurë në trap të humbjesë, e të mos dojë shpëtimn' e saj, sindëkur e ka zakon atëhere Shqipëtarët shpëtojnë vetë vetëhenë e nukë humbasin' edhe ata bashkë me këtë të marrë, që po vret vetëhenë, duke pasurë në dorë të shpëtonjë, si e di gjithë bota.

Kështu, kjo qeveri do të jetë nënë Tyrqinë, po me një mëndyrë që, në rëntë Tyrqia, të mos ta heqnj' edhe atë pas, po të munjë Shqipëria, sikundrë q'është, të qëndronjë më vetëhe. Turqia sa të jetë gjallë të mos munjë ta prishnj' e ta gremisnjë Shqipërinë, si e ka bërë gjer më sot; edhe kur të shuhetë, të mos ta heqë me vetëhe në varrt.

Po qysh do ta marrë këtë farë qeverije Shqipëria? Se e dimë që Tyrqia me dashuri e me mirësi s'ep gjë kurrë. Tyrqia nuk' është një bari, që do t'ushqenj' e të ngjallnjë dhëntë që ka, t'u marrë qumështit e leshtë, por është një ujk, q'atë të mjerë dele, q'e zë prej xverku, s'e lëshon pa çarë, pa i ngrënë mihtë e pa i dërmuarë eshtënatë. Do më mirë Tyrqia ta humbasë Shqipërinë e ta ndanjë në mest t'armiqëvet të saj, se sa t'i apë një qeveri të urtë e të mirë, e cila ta ndreqnj' e ta xbukuronjë e ta bënjë një vënt të ndrituarë si gjithë bota. Kështu kanë bërë kudo, kështu kanë dhënë e kanë humburë kaqë vënde të cilëtë muntninë t'i shpëtoninë e t'i kishinë për jetë me një qeveri njerëzisht; se Tyrqitë thonë: kur të

mos mundimë të vrasim' e të presimë, të rjepimë, të vjedhimë, të djegim' e të gremizimë si duamë, atëherë ç'i duam ata vënde? Më mirë t'i lemë fare edhe le t'i marrë kush të dojë. Me këtë mendim mbretëri' e Tyrqisë nukë do edhe gjer më sot të bënë ndrejtimet' e Rumelis' e t'Anadollit, për të cilat është zotunt të quhetë njeri. Shqipëtarëtë, më teprë se çdo ko edhe, sado q'ë shtrëngon Evropa, ajo s'bën as më të pakënë ndrejtim, po bëhetë gati për luftë, e cila do ta humbasë fare.

Prandaj edhe Shqiptarëvet me hir Tyrqia s'u ka për të dhënë gjë. Shqipëtarëtë duhetë t'i marrënë ato që duanë me pahir; t'i kërkojnë me fjalë, po të ken' edhe pushkënë plot. Nukë besojmë prapë të jet' aq' e çmëndurë, sa të zihetë në luftë me Shqipëtarëtë; shkuan ato kohë që shpinte Gegëtë kundër Toskëvet e Toskëtë kundër Gegëvet; sot jo vetëm Shqipëtarëtë po mbase edhe shumë Tyrq, edhe më teprë Tyrqit' e Rumelisë' s'u bjenë Shqipëtarëvet. Nga Anadollakëtë Shqipëtarëtë s'trëmbenë fort. Po veç kësaj, kur të mbërthehenë Shqipëtarëtë me Tyrqitë, të tjerëtë kanë të sinisisë së Ballkanit mos do të vështojnë së largu e të mos ngrihen' edhe ata të marrinë pjesët' e tyre?

Nga këto mendime Tyrqitë do të mos u bjenë dot Shqipëtarëvet; edhe ca nga mbretërit' e mbëdha, që s'duanë trazime në sinisit të Ballkanit, do të hyjnë në mest për të mos ndezurë zjari, e do ta shtrëngojnë Tyrqinë t'u apë Shqipëtarëvet ato që duanë. Jo po në mos dasht' as Tyrqia as Evropa t'u vënë vesh Shqipëtarëvet, atëhere këta munt t'i trëmbinë që jemi gati ta bëjmë fjalënë një me fqinjët' e vegjëlë, që kemi rotull e ta ndajmë Tyrqin' e Evropës në mest tënë, du ke mbajturë na Shqipërinë e duke lënë atyre vëndet' e tjerë. Sido që të jetë, fjal' e Shqipëtarëvet do të dëgjohetë edhe të drejtat' e tyre do t'u openë.

Shqipëria anë mb'anë do të njihetë Shqipëri e do të ketë një qeveri të sajne e më vetëhe. Kjo qeveri, sa

të jetë Tyrqia n'Evropë, duamë të jetë nën' atë; edhe po s'na goditi e të na dëbonjë vetë, kurrë nukë do të duamë të ndahemi fare soje. Po puna tregon që Tyrqia me këtë udhë, që ka zënë, nukë ron dot edhe shumë kohë; pa le n'Evropë q'e ka jetënë fort të shkurtrë. Atëherë ç'do të bëhetë Shqipëria? Do të mbesë më vetëhe. Mirë, po qysh? çfarë qeverije do të bënë?

VII. Krei i qeverisë së Shqipërisë.

Të huajtë nga një herë edhe Shqipëtarëtë përherë mendohenë që, kur të mbesë Shqipëria më vetëhe të saj, kush do të bëhetë princ a mbret a ç'është për të quajturë krei i qeverisë? Në qoftë Shqipëtar, thonë, nonjë fëmijë në Shqipëri s'është' aq' e madhe e aq' e njohurë prej gjithë Shqipëtarëve; pastaj në qoftë Gegë, s'e duanë Toskëtë, në qoftë Toskë s'e duanë Gegëtë; në qoftë mysliman, s'e vështojnë me sy të mirë të krishtenëtë; në qoftë i krishtenë, s'u vjen mirë myslimanëvet. N'arthtë një i huaj nga Evropa, do të vinjë me gjithë ballot e theatrot' e të tjera zakone t'Evropësë, të cilatë jo vetëm myslimanëtë, po as të krishtenëtë në Shqipëri s'i duanë. Në arthtë një princ a mbret mysliman i huaj, ay do të vinjë me një karavan *hadëmë*, gra, arapë, qerre etj. të cilëtë Shqipëria s'ia ka kohënë t'i ushqenj'e t'i mbanjë⁸⁰).

Po ç'i duhetë Shqipërisë një njeri në kryet të qeverisë? Një mbret a princ do të prishnjë shumë sa s'ia ka fuqinë vëndi ynë, do të na prishnjë edhe vetiatë tona duke marrë ca nga na nënë sjetullë e duke ftohurë të tjerëtë.

⁸⁰) Mendimin e tij kundër ardhjes së një princi të huaj dhe kundër regjimit monarqik në Shqipëri, S. F. e ka shprehur edhe 18 vjet më parë, në letrën që i drejtonte shkrimtarit arbëresh, Jeronim De Radës, më 20 shkurt 1881.

Straboni⁸¹⁾, dheshkronjës' i math, duke shkruarë për vëndin tënë afro dymijë vjet më parë, thotë që: Maqedhonasitë, Ilyrianëtë e Epirotëtë (do-me-thënë gjithë Shqipëtarëtë), sado që çeku kanë ca mbretëri-rëra, po qeveri' e tyre e vërtetë është një farë këshillësh prej të parëvet, që këto këshilla i quan *plakoni* (do me thënë *pleqësi*), edhe këto qeverisin' e gjykojnë në ata vënde. Përse, pra, ta lemë na këtë zakon të bukurë të kaqë mijë vjeç sot e të kërkojmë një njeri të huaj, që të na hajë gjymësën' e të dhënavet të Shqipërisë edhe të na prishnjë gjithë vetiat' e bukurra të kombit? Ç'na duhetë një i këtillë njeri? Na të mos heqimë dorë kurrë nga *plakoni* e Strabonit, nga pleqësija, të cilënë e kemi ruajturë edhe gjer më sot, se kurdo pleqësia urdhëron në Shqipëri. Pleqësija t'urdhëronjë e të mbretëronjë gjithënjë.

VIII. Të ndarët' e Shqipërisë.

Nuk' e dimë mirë sot se gjer ku do të xgjatetë Shqipëria, që ta themi të prerë edhe më sa gastra do të ndahetë; se m'anët të lindjesë kemi ca vënde të përzierë, nga të cilëtë nuk' e dimë se cilëtë do të na i lenë neve e cilëtë do të mos na i lenë. Po duke folurë pas dëshirësë sanë, munt të themi që Shqipëria munt të ndahetë më 15 gastra. (...) Cilado nga këto gastra do të ndahetë më 3-4 nënëgastra (*kaza*), nga të cilatë e mezit do të qeverisetë prej qeverindarit vetë edhe të tjeratë prej nënëqeverindarësh. Kështu në gjithë Shqipërit do të ketë 15 qeverindarë edhe nonja 50 nënëqeverindarë.

Mez' i Shqipërisë, do-me-thënë kryeqytet' i përgjithçim, do të jetë një nga qytetet, që ndodhenë në mest

⁸¹⁾ *Straboni* (lindur në vitin 58 para e. s., vdekur midis viteve 21-25 të erës sonë), është një gjeograf i shquar grek. Në veprën e tij „Gjeografi”, Straboni flet edhe për ilirët.

të Shqipërisë e në të cilët të flitetë gjuha shqip. Po më mirë do të qe të bëhesh një qytet i ri në mest të Shqipërisë më një vënt të shëndeqim e të bukurë. Ky qytet, të cilënë mundimë ta quajmë Skënderbegas, do të goditetë më një mëndyrë fort të bukurë, me udhë të gjera e të drejta, me shtëpi të mira, me she-she e me gjithë ç' duhetë; edhe në pakë kohë munt të ritet' e të madhohetë shumë, se gjithë parësi' e Shqipërisë e Shqipëtarët' e xgjuarë do të kenë nevojë të mblidhenë e të bëjnë shtëpi atje. Kështu ky qytet i ri do të jet' i çpenguarë nga gjithë zakonet' e keq, që kanë qytetet e vjetërë; edhe me qënë që ndënjë-sit' e ti do të jenë të mbledhurë nga gjithë anët' e Shqipërisë, edhe gjuha që të flitetë atje, do të jet' e përzjerë, që të muntjë të quhetë gjuh' e përgjithçime e gjuhë letrarishte e gjithë Shqipërisë. Ky qytet me pak vënde rotull do të qeverisetë si një nënëgastr' e veçantë

IX. Pleqësija.

Cdo gastrë do të xgjedhë një nga parësi' e saj për këshillë të Pleqësisë. Këta të pesëmbëdhjetë pleq do të mblidhenë në kryeqytet të Shqipërisë e do të xgjedhinë në mest të tyre njërënë krye edhe njërënë nën-krye. Krei i Pleqësisë ay do të jetë në vëndit të princit e të mbretit në Shqipëri, ay do të pres' e të përçjellë ay do të nënëshkruanjë gjithë të vendosurat' e kabinetosë⁸²⁾, ay do të thërresë kë të shohë t'udhësë e ta vërë të bënë kabinetosë të re, kur të ndronetë ajo, ay do të hapnjë këshillën' e përgjithçime e të bënë fjalën' e hapjesë. Me një fjalë, do të bënë gjithë ç' bëjnë mbretërët' e princitë në vëndet të tjerë; po gjithë këto do t'i bëjnë si t'i bëjnë një herë kuvënt në këshillët të Pleqësisë e duke marrë edhe mëndjen' e

⁸²⁾ të vendosurat' e kabinetosë = vendimet e qeverisë.

të tjerëvet pleq; e nukë do të bënë gjë më kokët të ti, se një njeri munt të gënjëhet' e të lathitnjë, po pesëmbëdhjetë njerës të pjekurë e të vuarë s'mund të lathitnë të tërë. Sado që krei i Pleqësisë do të ketë nder' e kreit të qeverisë, po në punët s'është' ay vetëm, po e tërë Pleqësija, që do të urdhëronjë. Kur të jetë i smurë a të ndodhetë jashtë krej' e Pleqësisë, nënë-krei do të shohë punën' e të zërë vëndin' e ati.

Pleqtë do të xgjidhenë për katrë vjet si edhe krei i tyre; po nukë do të ndrohenë të tërë për një herë: gjymësëtë do të xgjidhenë një herë e gjymësëtë pas dy vjeç. Kështu më çdo dy vjet do të ndrohenë gjymësët' e pleqet. Kreji do të ndrohetë me njërenë gjymësë e nënëkreji me tjetrënë, që të mos mbesë këshilla kurrë pa krye e pa nënëkrye për një herë. Po në qoftë që nënëkrei të xgjidhetë për krye në xgjedhjet të dytë atëhere do të xgjidhetë një nënëkrye vetëm për të dy vjettë, q'i kishinë mbeturë ati.

Cilido nga pleqtë do të ketë një shkronjë edhe shkronjës' i kreit të këshillësë do të jetë kryeshkronjës. Shkronjësitë nukë do të ndrohenë me pleqtë bashkë. Cilado nga gastrat' e Shqipërisë do të ketë gjithënjë përshkruarje me plaknë, që ka xgjedhurë vetë e këti do t'i shkruajnë për çdo qarje, që të të kenë a nga njerëzit' e qeverisë a nga të tjerë e për çdo të metë që të kenë në vëndit. Shkronjësitë do t'i mbajnë e t'i ruajnë me radh' e me udhë edhe, si t'i këndonjë cilido plak me shkronjësin' e ti, do t'i vënë në këshillët të pleqësisë, për të menduarë ç'duhetë të bëhetë e për të shkruarë kreit të ministrëvet a ati ministri q'është pun' e ti. Kështu Pleqësia do të jetë edhe një mesësh në mjet të vëndëset e të qeverisë për të vënë çdo punë n'udhë e që të mos ketë njeri të qarë.

Pleqësia do të jetë gjithënjë e të mblihetë për ditë. Veç dy muaj në verë, në muajt të parë gjymësëtë, në të dytët gjymësët' e tjerë, do të kenë pandalje të venë në vëndet të tyre që të dëfrejnë edhe të shohënë nevojat' e vëndit.

Ata që do të xgjidhenë për këshillët të Pleqësisë, do të jenë nga parësija e nga njerës, q'u shkon fjala, do të jenë 30 vjeç e sipërë, qënkanë të kënduar' e të mësuarë a jo.

Pleqësia do të vështonjë edhe të vendosurat' e këshillës së përgjithçime e të mbajnë gjithënjë udhën' e mesme duke ruajturë urtësinë, zakonet' e vëndit e vetiat' e Shqipëtarëvet e duke xbuturë pakëzë ato që të shohë shumë të rrefkëta e të zjarrra.

Duke ndruarë pleqtë, gjithë parësisë së Shqipërisë do t'u vinjë radha të hyjnë në këtë këshillë edhe shumë do të mundinë të bëhenë krye e Pleqësisë; e njeriu do të mos i mbesë ngajë për të qarë; edhe ata që s'janë aqë të mësuarë, sa të shkojnë në kryet të punvet, do të mundinë të hyjnë në Pleqësit e të mos mbesinë pa pjesë.

X. Këshill' e përgjithçime.

Nga çdo nëngastrë do të xgjithenë dy, do-me-thënë afro më çdo 20,000 vëndës një i dërguarë. Këta që do të bëhenë 100 a pakë më tepr' a më pakë veta, do të mblidhenë në kryeqytett të Shqipërisë e të bëjnë këshillin' e përgjithçime, e cila do të mblidhetë një herë në mott e të qëndronjë një muaj, për të vështuarë *buxhenë* e gjithë punët' e përgjithçime të vëndit e shumë punëra, që do t'i dërgonjë kabinetoja e Pleqësija. Të xgjedhuritë, do-me-thënë miset e këshillës' së përgjithçime, do të xgjidhenë për 4 vjet, po më çdo 2 vjet do të ndrohenë gjymësët' e tyre. Ata që të xgjedhinë, do të kenë mbushur të 20 vjettë, do të kenë shtëpi, arë a çdo farë gjëje që të paguanjë të pakënë 5 copë (franga) në mott qeverisë, a të ketë dalë nga një shkoll' e të dijë të shkruanjë' e të këndonjë. Ata që do të xgjidhenë, duhetë të kenë mbushurë të 25 vjettë, të kenë shtëpi e dhë a tjetër gjë që të paguanjë në mott qeverisë të pakënë 10 copë a të kenë mbaruarë një shkollë të dytë a të lartë.

Çdo farë nomi, që të vihetë, e çdo dhënie, që do të hidhetë, e gjithë punërat' e mbëdha, si udhët' e hekurta etj., si të mendohen' e të vëndosenë mirë prej këshillës së Ministrëvet, do të vihenë në këshillët të përgjithçime e si t'i pëlqenjë kjo këshillë, do të vihenë edhe në pleqësit edhe, në u pëlqefshin' edhe prej pleqësisë, do të kthehenë në këshillët të Ministrëvet me nënëshkruarjet të kreit të Pleqësisë.

Të xgjedhuritë, me të mbledhurë do të xgjedhinë në mest të tyre një krye edhe një nënkrye.

XI. Ministrëtë.

Ministrëtë, që do të qeverisinë Shqipërinë pas no-mevet, do të jenë shtatë vetë: i punëravet të brëndësme, i punëravet të jashtësme, i ushtrisë e i detit, i begatisë, i gjyqërisë, i diturisë, i punëvet të përgjithçime, i besëvet. Njëri nga këta do të jetë krei i gjithëve e i këshillësë, që do të bëjnë këta, kur të jetë Shqipërija më vetëhe; kur të jetë nënë Tyrqinë krye do të jetë qeverindar' i përgjithçim, i cili do të dërgohetë nga Konstantinopoja për pesë vjet. Port' e Lartë do t'i shkruan' emënin' e këti Pleqësisë edhe Pleqësija do të mbledhë këshillën' e përgjithçime edhe në e pëlqefshinë këto dy këshilla atë njëri, do të dërgohetë: në mos, krei i Pleqësisë do t'i përgjigjetë Portësë e t'i thotë të xgjedhë një tjetër, kështu gjer sa të pëlqehetë.

Cildo nga ministrëtë është' i pyeturë⁸³⁾ për punëratë, që do të bënjë përpara këshillës' së përgjithçime e të Pleqësisë edhe krei i ministrëvet a qeverindar' i përgjithçim do të përgjigjetë për të tërë.

Këshill' i ministrëvet do të mblidhetë një a dy herë në javët për të kuvënduarë për punërat të qeverisë; e çdo ministrë do të vërë në kuvënt ato punëra, që s'ka kuxuarë dot t'i bënjë më kokët të ti.

⁸³⁾ është' i pyeturë = ështëë përgjegjës.

Kjo këshillë për ca punëra të rënda do të hynjë në shkruarje-përgjigje me pleqësinë edhe, kur të shohë nevojë, do të bashkohetë me pleqësinë për të kuvënuarë bashkë.

XII. Ushtërija.

Çdo Shqipëtar do të jetë ushtar që më 20 e gjer më 40 vjeç. Me të shkelurë më të njëzetat, do të hynjë n'ushtërit të mësimt (*nizamie*) për një mot vetëm. Në këtë mot do të rrijë n'ushtaret (*kishllat*) më t'afër nga vënd' i ti e të mësonjë diturin' e luftës e gjithë mësimetë, q'i duhenë një ushtari. Në i mësoftë në më pakë kohë se motëmot do të kërkonjë me të shkruarë lëshimn' e ti edhe, po që ta vërtetonjë urdhëtar' i ti, lëshohetë. Ata që dalinë nga ushtëri' e mësimt, hyjnë n'ushtrit të gatihtë (*redif*), e cila ndahetë me tri radhë, e para 7 e të dy të tjeratë nga 6 vjet. Radh' e parë mblidhenë një muaj në mott për të përsëriturë mësimnë (*talimnë*), radh' e dytë dy javë në mott edhe radh' e tretë vetëm një javë. Këta mblidhenë në kryet të nënëgastrës' së tyre, tek kanë urdhëtar' e tyre edhe armët' e robotë, sicilido me nëmurë të ti. Kurdo që të jetë nevojë e t'epetë urdhërë, në çast ushtëri' e gatihtë do të merretë nën' armë, në nevojët të pakë radh' e parë, në nevojëra më të mbëdha edhe e dyta e më së fundi e treta radhë; e të shpihenë tek duhetë.

Pas të dyzetavet çdo Shqipëtar është ushtar vëndruanjes (mystahfiz) gjer më 60 vjet. Këta vetëm në kohët të luftësë do të merrenë nën' armë që të ruajnë vëndinë.

Ushtëri' e Shqipërisë, e cila me këtë mëndyrë në kohët të paqësë nukë do të jetë m'e tepërë se 20,000 shpirt, po në kohët të luftësë munt të dalë gjer më 500,000 burra, do të jet' e ndarë më katër krahë; një në kufit të Greqisë, një në kufit të lindjesë, një në kufit të veri-lindjesë a të Sërbisë edhe një në kufit të veri-perëndimit a të Malit-të-zi (...). Në mest të çdo gastre do të jetë një urdhëtar (*gjeneral*), në mest të

çdo nënëgastre një mijës (*bimbash*), edhe nëpër katundërit urdhëtarë më të vegjële pas nevojësë.

Këta urdhëtarë nukë do të përzejehënë me ushtërin' e mësimi të cilat do të kenë urdhëtarët e tyre edhe do të ndodhenë në pakë vënde; po do të kenë ushtërin' e gatihtë, të cilënë do ta mbledhinë në kohët të mësimi edhe në kohërat të tjera do t'u mbajnë defterëtë n'udhë, do të urdhërojnë edhe ushtërin' e ruajtjes (*xhandarëtë*); edhe kur të ngjanjë një trazim, që të mos arrijnë këta, në çast do të thërresinë ushtërin' e gatihtë të një radhe e të një a disa katundërive e me këta do ta shuajnë trazimnë e të sjellinë pushimnë.

Ushtëri' e detit do të jetë pak' e ndryshme e të mbesë ca kohë më teprë nën' armë për mësim si edhe kalorësitë e kanonazitë. Të detit do të jenë në disa anie të luftësë, që do të kenë mezë në Ujë-të-Ftohtë (*Pasha-Liman*) afër Vlorësë e do të ruajn' anët e detit. (...)

XIII. Diturija.

Në ka një gjë, për të cilënë Shqipëtarëtë duhetë të kujdesenë me të teprë, ajo pa ndryshim është *Diturija*. Gjithë katundetë e gjithë pshatra t'afërta bashkë duhetë të kenë shkollë të para edhe qytetetë të kenë nga më shumë se një, pas madhërisë së tyre. Gjithë djemt' e vashatë që më 7 vjeç e gjer më 13 do të jenë të shtrënguarë të venë domosdo në shkollë edhe ata prindërë, që të mos dërgojnë fëmijënë në shkollë do të qërtohen' e të shtrëngohenë t'i dërgojnë. Mësimi do të jetë pa nonjë pagesë, edhe të varfëret do t'u epenë edhe fletoretë e karta etj. pa pagesë. Në mes të çdo nënëgastre do të jetë një shkoll' e dytë për djemt' edhe për vajzat. Në mest të çdo gastre do të jenë veç shkollavet të dyta (*ryshdije*, *skolion*), edhe të treta (*i'dadije*, *gjimnasion*) për djem e për vajza veçan edhe shkollë për mjeshtëri pas vëndit a për bujqësi etj.

Në kryeqytett të Shqipërisë, përveç shkollave të dyta e të treta do të jetë një gjithëmesime (*dar-yl-fyun, panepistimion*)⁸⁴⁾ një shkollë ushtërije, një për metaletë e për pyjetë, një për bujqësinë edhe shumë të tjera për dituri e për mjeshtëritë veçanta. Më pas-taj edhe dy gjithëmesime duhetë të hapenë: një në Shqipëri të Sipërme e një në të Poshtërmet. Shkoll' e anërisë duhet të jetë mb'anë detit, tek të jen' edhe aniat' e luftësë, në Durrësë a në Ujë-të-Ftohtë (afër Vlorësë).

Një këshillë diturije (*akademie*) duhetë të jetë në kryeqytett, e cila të kujdesetë për gjuhët' e për livratë, që duhenë etj. Një shtypëtore e qeverisë do të meretë me të shtypurë livratë që duhenë për shkollatë edhe të nxjerrë fletore diturije, të përkohëshme e çdo gjë, që duhetë për të xgjuarë Shqipëtarët. Disa shoqërirëra do të bëhenë me ndihmëtë të ministrisë së diturisë për të shpënë përpara dheshkronjënë, istorinë, dhekërkunjënë (*gjeologjia*), *metalet'* e të tjera punëra të Shqipërisë; edhe cilado nga këto do të nxjerrë një herë në muajt a më pakë një fletore të përkohçime, në të cilët të rrëfhetë gjithë ç'ka gjetur' a çpikurë shoqëria.

Në kryeqytett të Shqipërisë do të jenë dy shkolla të mbëdhë për gjuhërat; në njërit nga këto do të mësohenë gjuhërat' e ra t'Evropësë: françishtja, gjermanishtja, italishtja, inglishtja, slavishtja, greqisht' e re etj.; në tjetërët gjuhërat' e vjetëra: Greqisht' e vjetërë, latinishtja, arabishtja, persishtja, sankrishtja. etj. Cilado nga këto shkolla do të ketë një këshillë, e cila do të jetë e mbledhurë prej njerëssh, që dinë këto gjuhëra, edhe do të përpiqenë të shkruajn' e të shtypinë livra mësimi etj. në këto gjuhë, edhe shtypëtore e qeverisë do të ketë shkronjat e gjithëve këtyre gjuhe për të shtypurë ato.

⁸⁴⁾ *Gjithëmesime* = universitet.

Një musië e përgjithçime do të jetë në kryeqytet për gjithë sa gjërëra të tjetëra, shtaturëra, fytyrëra, gurë të shkruarë, etj., që do të gjendenë në Shqipëri e gjetkë edhe qeveri' e kësaj music do të mihnj' e të rëmojë gjithë vëndet e qytetevet të vjetërë për të kërkuarë antikëra. Një tjetërë musië do të jetë për istori të naturtë edhe këshill' e kësaj do të bënjë kërkime nëpër tërë Shqipërit për barëratë, drurëtë, gjërërat' e gjalla etj. të Shqipërisë, si edhe gjërërat' e vjetëra të dhetrogonjësë e të njeritregonjësë. Cilado nga këto të dy këshilla të musiëvet do të nxjerë një fletore një herë në muajt, në të cilat të shkruajnë kërkimetë e gjendjet' e tyre edhe shumë diturirëra prej ç'bëhenë n'Evropë e gjetkë për këto punëra. Një bibliotek' e madhe do të bëhetë e të ketë brënda livra etj. të shkruara të nevojta e të vyera në gjithë gjuhët, që munt të merenë vesh në Shqipëri.

N'ata vëndë të Shqipërisë, që flitenë edhe të tjera gjuhë përveç shqipesë, si bullgarisht, greqisht, vllahisht, ata që flasinë këto gjuhë do të mësojnë në shkollat e para gjuhën' e tyre edhe shqipenë bashkë: shkollat' e dyta e të lartëta do të jenë shqip; po në dashqinë, munt të bëjnë edhe shkolla të mbëdha në gjuhët të tyre për vehte; po, po s'ditnë të shkruajn' e të këndojnë shqip, në nonjë punë të qeverisë s'hyjnë dot, as në këshillat mundinë të xgjidhenë si mise.

XIV. Punërat' e përgjithçime.

Pas diturisë kujdes' e Shqipëtarëvet e m'e madhe nevoj' e tyre do të jetë për punërat' të përgjithçime, të cilatë do të sjellinë begati e pasje të madhe në Shqipëri. Udhëtë, udhët' e hekurta, limanëtë, të hapurit' e lumënjet e të kënetavet, metaletë, pyjetë etj. janë më të nevojshimet' e më të vyerat' e punëravet, që do të bënjë Shqipërija, me të pasurë duart' e këmbëtë xgjidhurë. Udhëtë, për të cilat tani Shqipëtarëtë paguajn' aqë sa muntte me to të farkohëshinë gjithë

udhët' e Shqipërisë me ergjënt, munt të goditenë me fort më pak ergjënt prej një qeverije së drejtë e me nder e të punojnë njerëzit' e kafshëtë pa rezik më të gjith' anëtë.

Një udh' e hekurtë të nisetë prej Manastiri e, si të shkonjë nga Korça, të ndahetë më dy dega, nga të cilatë njëra të sosetë në Prevezë duke shkuarë nëpër Janinë e tjetëra të shkonjë në Berat e në Skënderbegas edhe s'andejmi të ndahetë prapë më dy për të sosurë njëra në Vlorë, tjetra në Durrës, duke xgjaturë edhe një degë gjer n'Elbasan. Një tjetrë udhë nga Manastiri të shkonjë n'Ohri e s'andejmi, duke marrë anën' e Drinit, një degë t'unjetë në Shkodër e në Lesh; tjetra të shkonjë nga Prizreni e të bashkohetë në Ferizovik me udhët të madhe, që vete në Selanik e n'Avstri.

Këto udhëra të hekurta edhe me ca dega të dyta mundinë të mbarohenë në pakë kohë ndo prej shoqërije të huaj ndo prej Shqipërisë vetë me të marrë pak hua e të sjellinë në vëndit një pasje e një qytetëri të madhe.

Pas udhëvet m'e para punë për të bërë, është Myzeqeja. Kjo fush' e gjerë është një magj' e madhe, që munt t'ushqenjë gjithë Shqipërinë e të nxjerr' edhe shumë drithë e të tjera gjërëra, po që të ndërtohetë si duhetë. Për të ndërtuarë kjo fushë, duhetë të hapenë lumënjtë, Semani, Lum' i Beratit, Devolli etj. si edhe Vjosa e Shkumbini, që rjedhinë nëpër anët të saj. Këta lumënj duhetë të thellohenë e t'u bëhenë mure, tek duhetë, që të mos përndahetë ujët e tyre nëpër fushët. Atëhere munt t'u bëhenë edhe ca dyerë e vija që të hapen' e të mbyllenë e me të cilatë të ujitetë gjithë fusha. Atëhere do të mundinë të përthahenë edhe kaqë kënetë e moçale, në të cilat qëndron ujët' e teprë në verë e prish edhe erën' e gjithë vëndit duke qelburë; edhe në dimërë do të shpëtonjë gjith' ajo fushë nga të qënëtë një kënet' e paprerë e mbyturë n'ujë. Myzeqeja do të bëhetë një ar' e gjer' e e gjatë e-cila, me qënë nën' ujë e me të pasurë një dhë fort

pëllor, do të bëhetë një Egjypt' e dytë. Bregoret' e Muzeqesë munt të mbulohenë me vreshta e me ullinj; edhe luadhet' e saj munt t'ushqejnë kuaj e bagëti, sa të mbushinë jo vetëm Shqipërinë po edhe Evropënë.

Të hapurit' e limanit të Durrësit, liman i gjer' e i bukurë n'anët të veriut të këti qyteti, të cilënë Sulltan Mehmeti e ka mbyllurë me padituri të ti për të mos hyrë aniet' e Venecanëvet; të hapurit' e grykës së këti limani edhe të thelluarët' e të brëndësimit do ta bëjnë këtë qytet të përsëritetë si ka qenë një herë qëmoti e të bëhetë një Trijest' e dytë a një tjetër Selanik. Edhe shumë të tjerë limane munt të hapen' e të qërohenë nëpër anët t'Adriatikut, si Butrintoja etj. e shumë skela me tregëri të madhe të çpikenë e të venë mbarë.

Një shoqëri vaporësh munt të ngrihet e të punojnë një vapore nëpër skelat të Shqipërisë edhe gjer në Triestë, në skelat t'Italisë e të Greqisë. Vaporë e anie munt të punojnë edhe nëpër kënetat të Shkodrës, t'Ohrisë, të Prespësë etj. si edhe në ca nga lumënjtë, që do të hapenë.

Gjithë këto punëra si edhe pyjet' e metaletë do të vështohenë prej ministrës së punëravet të përgjithçime. Çdo pyll do të ndahetë më disa gastra edhe, gjer sa të vinjë radha të pritetë gastr' e funditë, gastra, q'u pre të parënë herë, do të jet' arriturë për së rish; e kështu gjithënjë do të pritetë lëndë nga pyjet edhe kurrë pyjetë do të mos mbarohenë, po të përsëriten' e të jenë kurdo të lulëzuarë. Metaletë do të kërkohenë nëpër të gjith' ant' të Shqipërisë e të nxirenë kudo të gjendenë.

Edhe mjeshtëritë e tregërija si edhe bujqësija e bagëtiya do të kenë kujdesën' e kësaj ministre, e cila do të përkuajdesetë të vejë mbarë në çdo vënt ajo mjeshtëri, në të cilët janë mësuarë vëndësitë: leshi, liri, pambuku, mëndafshi, hekuri, druri t'arrihet' e të punohetë sa të mundetë më tepër, që të mos ketë Shqipërija aqë shumë nevojë të sjellë nga këto së jashtës-mi.

XV. Punërat e besëvet.

Një nga ministret, i diturisë a i gjyqit, do të ket' edhe punërat e besëvet. Një Myfti i madh për myslimanëtë, një Eksark për të krishterët' orthodhoksë dhe një kryepiskop për katolikëtë, këta do të vështojnë gjithë punët' e të tri besëvet në Shqipëri. Xhamitë, kishatë, teqetë, manastirëtë, myftinjtë, imamëtë, myezzinëtë, priftëritë e gjithë njerëzit' e vëndet' e besësë, si edhe të pasurat' e këtyre e vakëfetë do të vështohenë e të vihenë mb'udhë prej këtyre të tre zotërinj të mbëdhenj, të cilëtë do të ken' edhe nga dy këshilla për të menduarë këto punëra. Ministri, që do të ketë edhe të qyrurit' e këtyre punërave, do t'u ndihnjë edhe do t'u vështoj' edhe hesapëtë, pa përzjerë në punërat, që janë fjeshtë të besësë e në të cilatë vetëm këshillat e besësë do të mundinë të përzjehenë. Nga të dy këshillatë, që thamë që do të ketë cilido nga të parët' e besëvet, njëra do të jetë e mbledhurë fjeshtë prej njerëssh të besësë: myftinj, ylema, myderrizë, dervishë, piskopë priftrë, theologë etj. tjatra do të jet' e përzjerë prej të këtillë njerëssh edhe prej bote. E para do të përzjehetë vetëm në punërat të besësë, do të vështoj' edhe livrat' e besësë; e dyta do të vështojë qeverin' e xhamivet e të kishavet, do të vështojë *hesapëtë* e të tjera të këtilla gjërëra. Ca nga miset' e këtyre këshillave do të vihenë prej të parëvet të besëvet e të vërtetohenë prej kreit të qeverisë duke shkruarë ati nga an' e ministrit të besëvet edhe ca do të xgjidhenë prej vëndëset.

Të parët' e besëvet, do-me-thënë Myftiu i math, Eksarku e Kryepiskopi, do të jenë në nder të math, po nukë do të përzjehenë përveç se në punërat të besësë, si edhe myftinj' e tjerë, piskopëtë e gjithë njerëzit' e besësë. Ulemaja, dervishëtë e priftërija do të mos përzihenë as në mësimt e në shkollat përveç mësimt të besësë, që do ta bëjnë nëpër xhamit, medreset, kishat etj.

Bektashinjtë, të cilët janë mjaft të përhapurë e të shumë në Shqipëri, do të kenë një Kryebaba në një vënd të Shqipërisë, i cili do të bënë babanjt' e tjerë e bashkë me një këshillë të mbledhurë prej babanjs⁸⁵) e prej dervishësh të vështonjë e të vërë mb' udhë punët e teqevet e të Tarikatit.

Gjithë besët' e tjera, do të jenë të çpenguara e të dlira në Shqipëri; Judhenjtë, Protestanëtë etj. do të kenë nga një krye më vehte nënë qyrërit të ministrit të besëvet.

Çdo njeri besën' e ka për vethe të ti edhe kurrë-kush s'ka të drejtë të shtrëngonjë tjetrinë për të besuarë një gjë a për të bërë një punë të besësë me pahir. Të parët' e besëvet, ylemaja e priftërija vetëm me fjalë e me të mirë do të mundinë të sjellinë botë-në n'udhët të besësë edhe këtë nëpër xhamit, medreset, teqet, kishat etj., e jo jashtë. Nonjë njeri nukë do të shtrëngohetë të paguanjë gjë për punërat e për vëndet të besëvet; veç kush të dojë vetë t'apë ç'i do zëmra.

XVI. Punët' e begatisë.

Shqipëria sot pas pagesavet, që merr qeveri' e Tyrqisë në të katrë vilajejet me gjithë kumerqe e krip' etj, nxjerr afro 3,000,000 lira tyrku në mott, përveç ç'vidhen' e ç'hajen' e ç'humbasinë kot.

Është' e vërtetë që të shumat' e pagesave janë të tepra si pages' e bagëtivet etj. edhe duanë unjurë, që të lehcohenë bota. Po kundrejt këtyre janë kaqë gjërëra, që sot humbasinë e venë kot, si pyjetë, metaletë e kaqë gjërëra të tjera, që po të vështohenë si duhetë, mundinë të sjellënë një begati të madhe.

Me gjithë këto, e po të vështohetë si duhetë, Shqipëria munt të ketë në mott shumë më teprë t'ardhurë; po le të na arrijnë 3,000,000 lira francishte, në të cilat s'ka ndryshim, do-me-thënë 60,000,000 franga.

⁸⁵) *Babanjs* = baballarësh.

Shqipëria, kur të jetë më vethe, duhetë me të parët të godinjë monella të çquara e të çkoqura. Një *lirë* e artë që të vinjë 20 *copë* (franga) edhe çdo copë të ndahetë më 100 *cinga* (santime). Do të ket' edhe gjymësë e një të katrëtë të lirësë prej ari si edhe dy e gjymësë e pesë lira, do-me-thënë 50 e 100 copë bashkë. Copëtë do të jenë prej ergjëndi. Do të ketë edhe dy e gjymësë e pesë copë bashkë si edhe gjymësë e të katërtë të copësë, do-me-thënë 50 e 20 cinga të ergjëntta. Prej niqeli do të ketë monella $\frac{1}{2}$ edhe 5 edhe 10 edhe 20 cingash. Këto do të jenë gjithë monellat' e Shqipërisë; po rëz' e themel' i tyre do të jetë lir' e artë; monellat e ergjëntta e të niqelta do të jenë vetëm për të mbushurë sumat' e vogëla e aqë të paka, sa të mos mundinë të ndrojnë të vyerët' e lirësë pas pjacës' s'ergjëndit e të niqelit, si bëhetë sot në Tyrqi nga të qënë të *mexhidet'* e bardha me barë.

Një bankë kombërishte do ngrehurë që kreit në Shqipëri. Gjith' ata njerës, që kanë të holla e s'dinë ku e qysh t'i ruajnë e humbasinë jo vetëm uzurënë po shumë herë edhe krerëtë, do të lenë të hollat' e tyre pa frikë në këtë bankë të vërtetuarë e të zotuarë prej qeverisë. Edhe pagesatë, që do të mbledhë qeverija, nukë do t'i mbajnë nëpër arka, po do t'ia apë në çast bankësë. Banka do të ketë në çdo gastrë e në ca nënë-gastra të trehta dega të saj të. Kështu kjo bankë do të jetë gati nëpër të tërë Shqipërit edhe njeri do të mos ketë nevojë të mbanjë të holla në gjit e në kuletët; banka do të jetë arkëtor i gjithë botësë. Kjo gjithë të hollatë, që do të marrë nga bota e nga qeverija, do t'i punonjë e të sjellë begati e bukuri në mëmë-dhet edhe në vëndt t'atyre do të nxjerrë monellë të kartët (banknot) edhe këto do të përdorenë më tepër në botët për të mos mbeturë ari e ergjëndi pa punuarë e pa uzurë.

Dy gjërëra i prishinë shumë herë njerëzit' e një qeverije: rog' e teprë q'u hap udhën' e prishjes' e së madhërisë, edhe rog' e pakë q'i bën të vjedhin' e të

mos vështojnë punë. P'andaj në Shqipëri duhetë të mos ketë as rogë shumë të madhe as shumë të vogëlë.

Për shëmbëllë mundimë të shënojmë rogat' e nënë-punëset e të shohëmë sa munt të bëhenë gjithë në muajt:

	nga	copë	
	Krei i Pleqësisë	3000	3000
	Nenëkrei	2500	2500
13	Misetë	2000	26000
15	Shkronjës	300	4500
7	Ministrë	2000	14000
	Kryeministri	2500	2500
8	Kryeshkronjës	1000	8000
8	Kamareshkronjës	2000	16000
3	Të parë të besëvet	2000	6000
3	Këshilla e shkronjësit' e tyre	2000	6000
15	Qeverindarë	1500	22500
15	Kryeshkronjës	750	11250
15	Qyrës begatije	750	11250
15	" mësimi	750	11250
15	" pun. të përgjithçime	750	11250
15	" të gjyqit	750	11250
15	Sumashkronjës	2000	30000
50	Nënëqeverindarë	750	37500
50	Shkronjës	300	15000
50	Nënëqyrës begatije	300	15000
50	Të tjerë shkronjës etj.	300	15000
50	Gjyqëtore të para	1000	50000
15	" të dyta	2000	30000
1	" e lartë	5000	5000
50	Shkolla të dyta	2500	125000
2000	" të para	200	400000
20	" të larta	5000	100000
10	Akademia, shtypëtorja, yjvështojnë, muzeja, biblioteka etj	5000	50000

		nga	copë
20000	Ushtarë njëri mi tjatrinë . . .	40	800000
	Kadr' e ushtrisë së luftës e zhandarmëtë		500000
	Udhëtë e të tjera punëra të përgjithçime		500000
	Aniat' e luftësë		500000
	Të dërguarë në vënde të huaj .		25000
	Njëra e tjetëra		75000
	Në muajt		8.439.750
	Të cilët bëjnë në mot		41.277.000
100	Mise të këshillës së përgjithçime nga 1000 c. (2m)		200.000
	Krye, nënkrye e shkronjës . . .		10.000

në mott 41.487.000⁸⁶⁾

Kështu gjithë të prishuratë nukë bëhenë shumë më tepër se 2 miliunë lira edhe tepërojnë afro një miliun lira, të cilatë do të prishenë për të bërë udhëra të hekurta, udhëra qerreje, limane e të tjera punëra të përgjithçime, si edhe anie e vapore për luft' e për tregëti. Këto gjërëra duke shpënë gjithnjë sa mbar' e më mbarë, do të shtojnë mot me mot më tepër t'ardhurat' e Shqipërisë, aqë sa munt të vinjë një ditë që të qeverisetë vëndi vetëm me pagesat' e kumerqevet e të tregërivet; edhe të shpëtojnë fshatarët' e varfër nga pagesatë, q'apënë për vetëhe, për bagëtit, për dhet e për shtëpit të tyre, pagesa që po u thyejnë mezë e s'i lenë të marrënë frymë. Atëhere Shqipëtarëtë, si Amerikanëtë sot, do të rojnë si në parajsë.

Monell' e Shqipërisë më njëretë faqe do të ketë një Shqipe të qëndruarë më këmbë me krahë gjymësë hapurë e me një yll (Hyjnë) mi ballët, shënjën' e Shqi-

⁸⁶⁾ Në franga ari.

përisë, do-me-thënë, edhe rrotullë emënin' e Shqipërisë e nënë këmbët të ketë në mest të një redhi prej degash numurinë edhe nënë të emënin e copëvet a të cingavet.

XVII. Katundëritë.

M'i lumtur' i vëndevet në botë është ay, tek ndjehetë fort pakë dor' e qeverisë. Sa të mundetë, qeverija te mos ketë të bënë drejt për drejt me vëndëset. Për këtë punë duhetë të jenë katundëritë të goditura bukurë e vëndësitë të mos njohënë përveç këtyre edhe këto të njohënë qeverinë e të kenë të bëjnë me të. Pagesatë do t'i mbledhë katundërija e t'ia apë qeverisë; gjyqet' e vegjëlë në mest të botësë do t'i vështronjë katundërija; udhët' e vogëla nëpër mest të pshatëravet, rrugat' e qytetevet do t'i ndërtonjë katundërija; shkollat e para, tregjetë e të tjera punëra të qytetevet e të pshatravet si edhe pyjet' e kopshtat' e përgjithçime e arat' e vreshtatë do të jenë nënë qyrërit të katundërisë.

Çdo qytet i vogëlë do të quhetë një katundëri (beledije), të mbëdhenjtë do të ndahenë më dy a më tepër katundëri. Nga katundet e pshatërat disa që janë afrë njëri jattrit e bëjnë gjithë bashkë një pellk a rreth, do të zihenë një katundëri. Kështu çdo nënëgastërë do të jet' e ndarë më disa katundëri.

Çdo katundëri do të ketë mbledhjen' e përgjithçime të saj, në të cilët do të pshillenë⁸⁷⁾ gjithë burratë, që kanë shkuarë të 20 vjettë e që kanë të pakënë një shtëpi e një arë a vreshtë a kopshtë a tjatrë gjë, që paguan të pakënë 5 copë (franga) në mott qeverisë a që di të shkruanj' e të këndonjë. Kjo mbledhje e përgjithçime një herë në mott do të xgjedhë një *katundar* (*nahije mydiri a beledije reisi*), një *nënëkatundar*

⁸⁷⁾ do të pshillenë = do të pështillen (— do të mbësh-tillen, do të mblidhen).

a ndihmës katundari, tre mise të këshillës së katundërisë, një krye, një nënëkrye edhe tre mise të gjyqërisë së paqësë (juges de paix.) Emërat' e këtyre do t'i shkruhenë nënëqeverindarit, i cili atë çast do t'i dërgonjë ne qeverindari edhe ay do t'i vërtetonjë e t'i këthenjë. Ruanjësit' e udhëvet e të pyjevet copëmbledhësitë (*tahsildarëtë*), xhandarëri' e katundërisë etj. do të jenë nënë urdhërit të katundarit. Dhëniet' e vëndëset do të mblidhenë prej katundërisë me anët të copëmbledhësit edhe me ndihmët të xhandarërisë, kur të jetë nevojë, edhe do të dërgohenë gati në nënëqeverit. Gjithë gjyqet' e vogëla, ndo për dhënie e marje ndo për faje, do të vështohenë në gjykatët të paqës së katundërisë, e cila do të muntnjë të vështonjë edhe gjyqe më të mbëdhenj, po që të duanë të dy anëtë.

Kështu gjithë punët' e vëndit do të vështohenë prej katundërisë edhe vëndësitë do të mos njohinë tjetrë qeveri përveç katundërisë, q'është e xgjedhurë prej atyre vetë. Qeverija do të mos përzjehetë përveç se në punërat të mbëdha e të përgjithçime, në punëra, të cilatë katundërija, me të mos mundurë t'i godinjë vetë, do t'ia dërgonjë nënëqeverisë.

Katundërija do të ketë dhëniet' e saj, që do të mbledhë ndo nga shtëpit' e arat' e vreshtat' e pyjet etj. ndo nga tregjet' e nga të shiturat' e të bleratë etj. Këto dhënie janë jashtë buxhesë edhe me këto do të kthehetë katundërija⁸⁸), të paguhenë ruanjësitë etj.

⁸⁸) *do të kthehetë katundërija* = do të administrohet (ose rregullohet) katundaria.

PËRMBLEDHJE.

Nga gjithë sa thamë merretë vesh fort mirë se qysh munt të qeverisetë Shqipëria e se sa vënt i bukurë do të bëhësh me një qeveri të këtillë! Sa do të vinte mbroth e të prokopsetë! Në pakë kohë do të bëhësh një nga më të bukuritë vënde t'Evropësë e të gjithë dheut. Me këtë mëndyrë kombi shqipëtar në pakë kohë do të bëhësh një nga më të xgjuarët' e nga më të qytetuarëtë kombe të dheut e Shqipëtarëtë, që kanë kaqë qint vjet që po rojnë në robëri, në varfëri e në shtrëngim të math, do të bëhëshinë gjithë të pasur' e të lumturë e të roninë si njerës!

Ç'duhetë për të shpëtuar ky i gjorë komp e ky i varfërë vënt nga kjo zi e madhe, q'e ka mbuluarë e nga gjithë këta rezike q'e qanë rrethuarë, e për të lëlëzuarë ashtu si thamë? Fort pak gjë: Vetëm dëshirë! Arrin të duamë; po që të duam, e kemi në dorë ta bëjmë Shqipërinë si thamë e ta shpëtojmë nga gjithë reziket' e nga gjithë myxyratë. Kur është në dorët tënë, të na Shqipëtarëvet, ta shpëtojmë a ta humbasim Shqipërinë, atëhere të mendo kemi sa faj i math është të rrim' e të mos bëjmë gjë! Kjo është të vrarë mëmëdhenë tënë me dorë tënë. Kur e kemi në dorë ta shpëtojmë e të mos ta shpëtojmë, do-me-thënë që e vrasimë me dorë tënë!

Po ç'të bëjmë? — Jo sa ç'duhetë të bëjmë:

Duhetë që çdo shqipëtar të ketë gjithënjë, nat' e ditë, ndër mënt e në zemrë shpëtimn' e Shqipërisë e

mbrodhësin' e kombit shqipëtar. Kjo me se bëhetë' — Çdo Shqipëtar, që do të këtë, duhetë të dojë bashkimin' e Shqipëtarëve; gjithë Shqipëtarët janë vëllezërë. kanë një gjak në rëmbat të tyre; s'ka *turk e kaur* po janë gjithë Shqipëtarë! Ay q'është Shqipëtar i vërtetë, duhet t'i vështonjë si vëllezërë e t'i dojë nga zëmra Shqipëtarët' e vërtetë, pa le të mos jenë në besët të ti. Shqipëtari ka qenë Shqipëtar, përpara se të bëhetë i krishterë a mysliman.

P'andaj Shqipëtar' i vërtet' e i mirë edhe ay që do shpëtimn' e Shqipërisë, vë gjithënjë e kurdo kombërinë përpara besësë; nukë ka vëllezërë ata që ka në besët të ti, po ata që ka në kombërit të ti. Shqipëtarët' e vërtetë janë veçan vëllezërë në mest të tyre; vëllazëri' e këtyre duhetë të jetë aq' e shtrënguarë, sa gjë të mos ta ndanj' e ta çanjë dot e gjë të mos hynjë dot në mest të tyre. Qysh janë Frankmasonët' e Bek-tashitë vëllezërë në mest të tyre, kështu duhetë të jenë edhe Shqipëtarët' e vërtetë.

Shqipëtar është çdo njeri i pjellë prej Shqipëtarësh e që flet shqip, po Shqipëtar i vërtetë është ay që ka mëndjen' e zemrënë Shqipëtar. Këta Shqipëtarët' e vërtetë janë me të vërtet' e fjeshtë Shqipëtarë. Duanë gjuhën' e kombin' e tyre edhe përpiqenë për mbrodhësit të mëmëdheut. Kur të bëhenë gjithë Shqipëtarët a më të shumët' e tyre kështu Shqipëtarë të vërtetë, Shqipëria atëhere është e bërë e e shpëtuarë nga çdo rezik. P'andaj çdo Shqipëtar duhetë të parë në të jetë vetë a të bëhetë Shqipëtar i vërtetë e pastaj të përpiqetë të bënë edhe të tjerë shokë, që ca nga ca e njëri pas tjetërit të bëhenë të gjithë Shqipëtarë të vërtetë.

Sot shumë Shqipëtarë, nëntëdhetë për qint, munt të themi, s'janë Shqipëtarë as me mënt as me zemrë; kombin' e tyre e gjuhënë s'e duanë as e nderojnë; s'duanë të këndoyn' e të shkruajnë në gjuhët të tyre, edhe shumë kanë turp edhe të flasin shqip! Po në kanë ata turp të thonë që Shqipëria është mëma jonë.

Shqipëria ka më shumë turp e dhuni të duketë që ka të tillë bij! Kombi Shqipëtar s'është komp për të pasurë turp prej ti; të qënët e një njeriu nga një komp kaqë trim e kaq' i xgjuarë, s'është turp, po është nder i math. Në ka mbeturë pas kombi ynë, s'është faj' i ti, po është faj i ynë; në ka mbeturë gjuha shqip e paszkruarë, s'ka mbeturë, se është gjuh' e ligë e e metë, po vetëm se s'jemi kujdesurë na ta shkruajmë. S'na ka faj kombi' s'na ka faj gjuha, faj i është yni. Jemi m'i vjetri komp i Evropësë edhe m'i fisçmi e më trimi; flasimë më të vjetrenë e më të mirënë gjuhë të farësë arjane.

Ata Shqipëtarë, që s'dinë të çemojnë kombin' e gjuhën' e tyre e s'i pëlqejnë e s'kanë turp të duanë të quhenë Tyrq, Greq, Shqeh a të tjerë, ata janë trathëtore të çmendur' e të paditurë. Qënj' e tyre është një turp i math për Shqipërin' e për kombinë shqipëtar. Sa i math turp kur një Shqipëtar, në rëmbat e të cilit lëçin gjaku i Skënderbeut e i shokëvet të ti, të poshtonjë kombin' e ti e gjuhën e mëmës së ti e të nderonjë një gjuhë të huaj, të cilënë përpiketë ta vëndosnj' e ta përmdanjë⁸⁹⁾ në vëndit t'asaj! Përpiketë që djemt e ti e niprit' e stërnipritë të mos dinë shqip e të mos quhenë Shqipëtarë! I math turp për Shqipërinë të ketë pjellë të këtillë djem! I math turp qënia e rojtj' e të këtillë njerësve mi faqe të dheut! Kush munt të jetë m'i lik e m'i pështirë se ay që s'do e s'nderon mëmën' e ti, po e heth më një çip e i vjen turp të thotë q'është i bir' i saj?

Turp' i të këtillëve njerës është turp për mëmëdhenë tënë! Përveç dheut tënë nonjë vënt në botët s'ep të këtillë pemë të hidhurë! Kaqë të pasurë Shqipëtarë kanë prishurë gjithë gjën' e tyre për mbrodhësit të një kombërije, q'është armiku i kombërisë së tyre; për të bërë djemt' e tyre e të të vëllezrëvet të harojnë shqipenë e të mos quhenë Shqipëtarë! Këta s'janë armikë, s'ka fjalë për të quajturë këta trathë-

⁸⁹⁾ ta përmdajnë = ta përhapë.

torë të liq e të fëlliqurë! *S'ka Shqipëtarë*, thonë, *Shqipëtarëtë s'janë komp më vetëhe janë Greq* thonë ca, *Tyrq* thonë të tjerëtë, *Shqeh*, thonë ca të tjerë. O! sa fjalë e rëndë për gojët të një Shqipëtari! O, qysh ua nxë goja këtë fjalë faqezesvet!

Të këtillë njerës duhet të mos jenë në Shqipëri, as mi faqet të dheut; dheut i rëndojnë teprë këta tradhëtorë; s'i mban dot; të çporenë! Çdo Shqipëtar i vërtetë duhet të përkujdesetë që të mos mbesë as një i këtillë Shqipëtar, se i sjellinë dëm e turp të math gjithë Shqipërisë e shqipëtarërisë. Çdo Shqipëtar duhet të parënë të bëhetë vetë Shqipëtar i vërtetë, pastaj të bënë të tjerëtë, sa të muntjnë më teprë. Të kujdesetë që të vejë mbarë e të përhapetë gjuha shqip, do-me-thënë të shkruarët' e të kënduarët' e gjuhës sanë e të shtohetë mësimi e diturija në gjuhët tënë. Me një fjalë, të përpiketë që të jet' edhe kombi ynë një nga kombet' e qytetuarë e të ndrituarë. Po të përpiqemi gjithë për këtë punë, kombi ynë, me të qënë në naturët i xgjuar' e trim, në pakë kohë do të bëhet një nga më të ndrituarët e nga më të qytetuarëtë kombe t'Evropësë.

Një komp i vjetërë, m'i vjetër' i kombevet t'Evropësë, Pelasgët' e qëmoçim të mbajtur' e të qëndruarë që nga kaqë mijë vjet e tëhu sikundr' ishinë, një komp kaq i vjetërë e me gjith këtë fort i ri, që tani po zë të lulëzonjë për së pare herë, një komp trim e i zoti me një kokë e me një ballë, që s'i ka edhe tjetërë, me një gjuhë të gjer' e të plottë, të bukur' e të lehtë, q'e mëson që me sisë të s'ëmësë, një kombi të këtillë, kush munt t'i dalë kundrejt, e kush munt t'i shkonjë përpara?

O burrani, o Shqipëtarë! se në dashçim' e në u përprjekçimë, do të jemi një nga më të mirët' e nga më të ndrituarët' e kombevet t'Evropësë, që të na kenë nakar gjithë bota. O burrani! të mos na mbulonjë gjum' i mefshtërisë e i paditurisë, se, në ndënjçimë kështu, jemi të humburë. O! sa dëm i math e sa turp

i rëndë të humbasë sot, në këtë kohë që edhe më të dobëtit' e kombevet po xgjuhen' e po lulëzojnë, një komp si Shqipëtarëtë, q'është mbajturë që kaqë mijë vjet e tëhu, në kaqë kohëra t'egëra! Një komp kaq' i mënçim e me një gjuhë të bukurë të humbasë nga padija e nga të mos pasurë gjuhë të shkruarë! Një komp kaqë trim e që s'e kurcen gjaknë fare të humbasë duke copëtuat prej kombeve të dobët' e të frikçimë! Mënt kemi, trimëri kemi, gjuhë të bukur' e të lehtë kemi, e të mos dimë a të mos duamë t'i përdorimë gjithë këto për të mirën tënë, po të rrimë me duar lidhurë a, ajo q'është m'e keqe, të punojmë për humbjet tënë, të nxjerrimë themelet' e kombit tënë me paditurit' e me verbërit të vet!⁹⁰⁾

A jemi Shqipëtarë? Besa, feja, puna, kujdesa, dëshira jonë, mendimi ynë të jenë për Shqipërinë e për shqipëtarërinë. Të shpjemë gjuhënë përpara, ta xgjerojmë' e ta xbukurojmë me shkronja e me dituri; të hapimë shkolla, të mësojmë, të mos mbesë ndonjë Shqipëtar i paditur' e që të mos dijë të këndonj' e të shkruanjë; të ngremë⁹¹⁾ shkollat' e huaja nga Shqipëria e ta mbushimë mëmëdhenë tënë me shkolla shqip; djemtë tanë në pakë kohë të mësojnë të këndojn' e të shkruajnë gjuhën e tyre edhe dituritë, q'u duhenë; me të qënë që gjuhënë e dinë vetiu e mundinë ta mësojnë në pakë kohë, do të kenë voli të mësojnë mjaft dituri; edhe bariu edhe bujku edhe mjeshtr' i murevet do të mos jenë pa dituri.

Këto punëra janë nga të drejtatë tona; kush të mos na lerë të punojmë në këtë udhë të së drejtësë e të mirësisë, na ka rëmbyerë të drejtënë nga dora jonë; është' e drejta jonë të përpiqemi me fjalë, me pëndë, me armë, që të çkëputimë të drejtënë tënë nga thonjt' e tyre që na e kanë rëmbyerë. Nukë duamë të rëmbejmë gjën' e tjatrit, po s'duam të lemë edhe gjënë tënë e të drejtën' e sheshit të na i rëmbejnë me

⁹⁰⁾ Krah. sh. 64.

⁹¹⁾ të ngremë = të heqim.

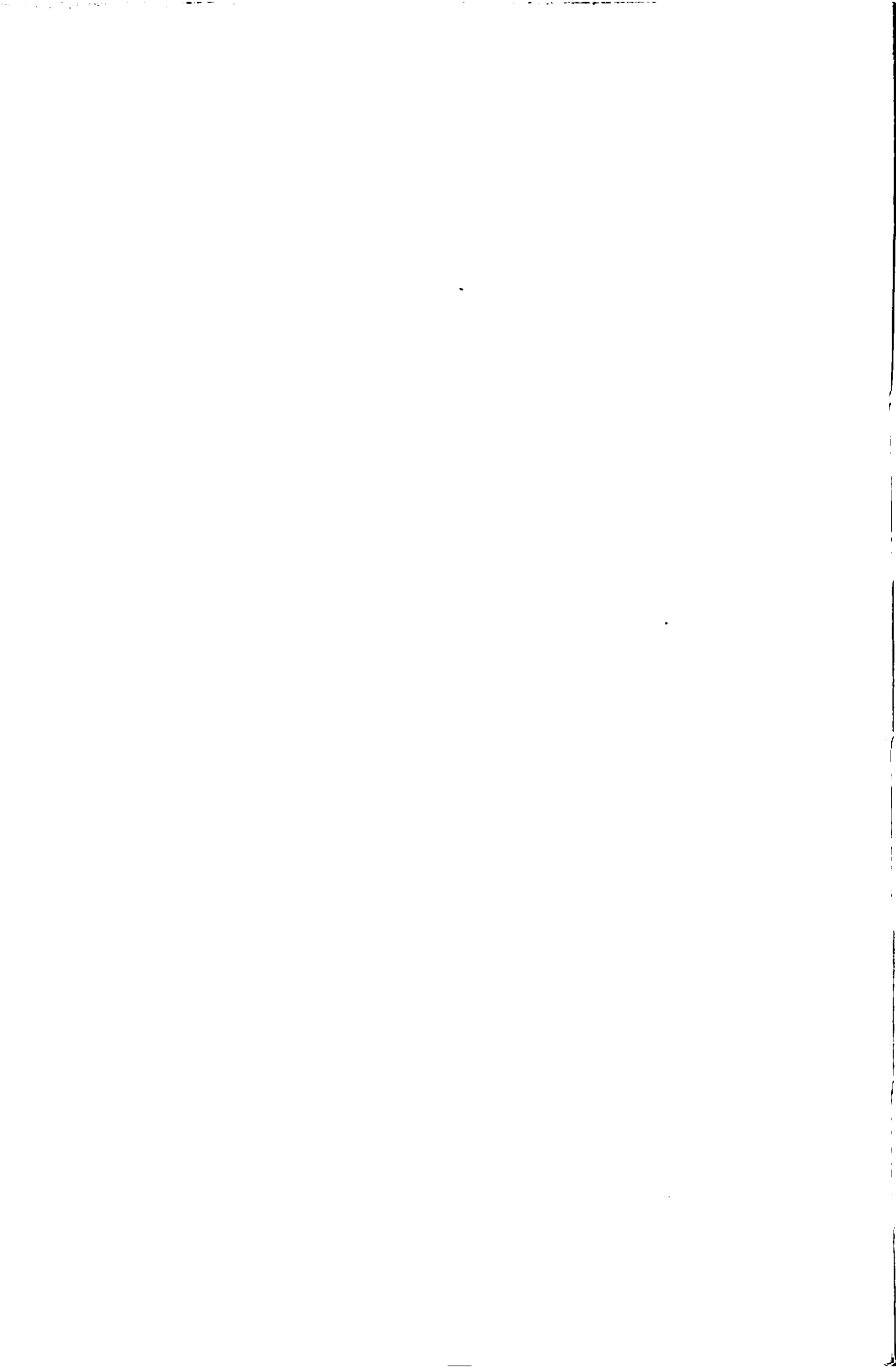
pahir. Të përpiqemi për të drejtët tënë, për gjuhët tënë, për kombërit tënë, për të mirët të kombit tënë; kush të na qëndronjë përpara e të na ndalonjë në këtë udhë të shënjtuarë, ta shtyjmë, ta rëzojmë, ta shkelim' e të shkojmë tutje! Të nxjerrimë zënë, të thërsimë, të na dëgjonjë bot' e qytetuarë, të na ndihim' edhe ata në të drejtët të bekuarë, që duamë të mburojmë. Të mos trëmbemi nga gjëkafshë, të përpiqemi e të mos pushojmë gjer sa të fitojmë atë që kërkojmë; jemi në të drejtët, Perëndija është gjithënjë ndihmës' i të drejtëve! Perëndija është' e drejta vetë!

O vëllezrë Shqipëtarë! Të mos na gjenjë si ata t'egërtit' e Avstralis' e t'Afrikësë, që ven' Evropjanët' e i gënjejnë me ca ruaza e me ca dragole të qeltërta e pasqyra të pafilla e u marrin vëndet' e tyre nga dora. Të mos gënjehemi edhe na ashtu me ca copa pafillesh e qelqesh, që s'vlejnë gjë fare, e të lemë të drejtat' e kombit e të mëmëdheut tënë në duar të të huajet e t'armikëve tanë. Të thyejmë xgjedhënë, që po na rëndon mi xverkuq që kaqë qint vjet e tëhu, të këputimë hekuratë, që po na shtrëngojnë këmbëtë, të hedhimë së sipërmë hijen' e rëndë, që po na shkel e po na shtyp e s'na le të marrëmë frymë! Të mos rrimë të mpit' e të ngrirë, të lëvizimë duar e këmbë, të tundemi e të lëkundemi, t'ecimë dliirë n'udhët të Perëndisë, n'udhët të së drejtësë:

**PERËNDIJA, E DREJTA, KOMBI, GJUHA!
SHQIPËRIA, SHQIPËTARËRIA!**

Ja qëllim ynë! Ja puna jon' e shënjtuarë! Ja besa jonë! Gjith' ata që kanë këtë qëllim, janë vëllezëritë tanë! Në mest të Shqipëtarëve të vërtetë s'ka nonjë ndarje, nonjë çarje, nonjë ndryshim! Janë të tërë vëllezrë, të gjithë një trup, një mëndje, një qëllim, një besë!

F u n t

SHËNIME GJUHËSORE

DISA SHËNIME TË PËRMBLEDHURA RRETH GJUHËS SË VEPRËS

Vepra „*Shqipëria ç'ka qënë, ç'është dhe ç'do të bëhetë*”? ka, ndër të tjera, edhe një vlerë të madhe gjuhësore e letrare. Ajo është proza më e bukur e Sami Frashërit e ndofta edhe proza më e bukur shqipe e shekullit XIX. Gjuha e kësaj vepre, e krahasuar me atë të shkrimevet të mëparëshme të Samiut, paraqitet më e punuar dhe më e lëmuar.

Në këtë vepër si edhe në shkrimet e tija të mëparëshme, Samiu ka përdorur një gjuhë, që, nga njëra anë, mbështetet shumë në shqipen e folur të Shqipërisë jugore dhe, nga ana tjetër, ndjek traditën e shkrimit, që në shekullin XIX nisi me Naum Veqilharxhin dhe mori një formë më të kristalizuar me shkrimet e K. Kristoforidhit, të Sami Frashërit, të Naim Frashërit, etj.

Të mbështeturit e Samiut në gjuhën e popullit duket qartë edhe në veprën „*Shqipëria ç'ka qënë, ç'është dhe ç'do të bëhetë*?” ku bie në sy ndër tjera:

1) Të përdorurit dëndur të trajtave të fjalëve me fenomene fonetike, sidomos me asimilime bashkëtingëlloresh, që janë edhe sot mjaft të gjalla në toskërishten e folur. Kështu gjejmë te Samiu: *U hodhë përtej denë* (u hodhë përtej detnë, sot: përtej detit);

duallë (dualinë): *u sulë* (u sulinë); *zjarrë* (zjarrinë a zjarrin) e *kishinë* në shumë nder; etj.

Samiu gjithashtu, duke u mbështetur në toskërishten e folur, fjalët, që sosin më një bashkëtingëllore të zëshme, i shkruan me bashkëtingëlloren e pazëshme korespondonjëse. Kështu ai shkruan *komp*, *vënt*, *mënt*, *njerës*, *i math*, *lith*, *munt*, etj. (për: *komb*, *vend*, *mend*, *njerëz*, *i madh*, *lidh*, *mund*, etj.).

Duke u ndikuar nga të folurit e krahinës së tij, ai ka përdorur edhe disa trajta nëndialektore si *pshat*, *s'e pshehinë* dot (për *fshat*, *s'e fshehin* dot). Po kështu tek ai gjejmë: *duke psheturë*; do të *pshillenë* etj. (për: *duke u pështeturë* a *mbështetur*; do të *pështillen* etj.).

2) Të përdorurit e formavet të rasavet gjindore, dhanore e rrjedhore shumë pa —v— krahas atyre me —v— si p.sh. „Në kohërat e fundit të *Byzantinjët*, kur këta ishinë dobëtuarë e s'u kish mbeturë fuqi as për të qeverisurë vëndetë, as për të qëndruar kundër *armiqet*... „Po kështu: „Romanëtë u dhanë funt *Frygaset* e *Thrakaset*; të *miqet*, të *Shqehet*, etj.

3) Të përdorurit e formavet të përcjellores e paskajores në diatezat pësore —vetëvetore pa pjesëzën u. Këto forma, që janë të gjalla edhe sot në disa të folura të Shqipërisë jugore, do të kenë qënë më të rëndomta në kohën e Samiut, sepse i gjejmë edhe në shkrimet e Naimit e të autorëvet të tjerë korçarë si Mihal Gramenua, etj. Kështu gjejmë te Samiu: „... po duk me mos qënë të bashkuarë, duke (u) ndarë në shumë dega e duke (u) ngrën' e duke (u) vrrarë në mes të tyre, s'qëndruanë dot shumë kohë...” — „Ay Shqiptar, që le vëllezërit e ti e ndahetë nga Shqipëtarë, për të (për t'u) bashkuarë me armikët' e Shqipërisë, duke (u) hequrë prej bese, ay ësh-të tradhëtor...”

4) Të përdorurit e ndërtimevet me parataksë (fjalë të bashkërenditura) edhe në aso rasash, në të cilat shqipja e shkruar e ditëvet tona përdor hipotaksën (ndërtimet me fjali të nënrenditura).

P.sh. gjejmë te Samiu: „Tyrqitë zun’ e po i mu-
ntrinë një nga një këta zotërinj...” „Kombet’ e tje-
rë të Tyrqisë s’Evropësë kanë zën’ e po bëhenë gadi
që kurthi...”

Por, nga ana tjetër, Samiu si edhe Kristoforidhi, Naimi etj. ndoqi edhe traditën e shkrimit të shekullit XIX, që u kristalizua sidomos në gjysmën e dytë të atij shekulli. Veçoritë kryesore të kësaj tradite, të pasqyruar edhe në veprën „Shqipëria ç’ka qënë, ç’është e ç’do të bëhet?”, janë:

1) Të përdorurit e zanores -ë fundore (e në disa raste edhe jo-fundore) më shumë nga ç’ndihej edhe në toskërishten e folur të shekullit të XIX. Kështu Samiu, si rilindasit e tjerë, shkruan: „Pelasgëtë kishinë një besë të bukur’ e vjershëtore. Besoninë gjithë shënjat’ e natyrësë e trupit’ e qjellit; i falëshinë dje-llit, hënësë, yjvet të mbëdhenj të qiellit, revet, erësë, detit e të tjerave.”

Sipas një shënimi të vetë Samiut në f. 4 të vep-
rës së tij „*Shkronjëto e gluhësë shqip*” (Gramatika e gjuhës Shqipe), botuar në Bukuresht më 1886, kup-
tohet qartas se kjo zanore kish filluar të mos ndihej
aqë shumë edhe në toskërishte, sidomos në fund të
fjalëvevet proparoksitone, si *hekurë, zëmrë, motërë, he-
qurë. kishinë*, etj.

Duke përdorur kaqë shumë zanoren -ë shkrimtarët e Rilindjes ndoqën shembëllën e shkrimtarëve të vjetër të veriut, prej të cilëvevet ata (sidomos Kristoforidhi) njihnin mirë Budin e Bogdanin.

2) Të përdorurit e rasës së ashtuquajtur vendore, që në njëjësën e shquar del më -t dhe përdoret me parafjalë të tilla si *në a ndë, më a mbë, mi a mbi, me,*

per etj. Kjo rasë është edhe sot e gjallë në disa të folme të Shqipërisë jugore e veriore, por Samiu si edhe rilandasit e tjerë e kanë përdorur atë shumë më dendur se në gjuhën e folur, duke ndjekur, me sa duket, edhe në këtë pikë shëmbëllën e shkrimtarëve tanë të vjetër. Ja disa shëmbëlla nga Samiu:

„Skënderbeu, kujt historia s'i tregon nonjë shok a shëmbëllë në *trimërit*, në *diturit* të luftësë, në *forcët* si edhe në *ditjet*, në *mendimt* të drejtë, në *njerëzit*, n' *ëmbëlsit* të zëmrësë e në *madhërit* të shpirtit...”

„Gjithë zotërinjt' e të parët' e Shqipërisë u mbluadhë në Krujë, lithnë fjal' e kuvënt e dhanë besë që të përpiqen e të vdesinë për *shpëtimt* të mëmëdheut...”

3) Prirja për të afruar të dy dialektet e shqipes në të shkruar. Në veprën „Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë?”, kjo prirje vihet re sidomos në të përdorurit e disa trajtave fonetike të gegërishtes si edhe të disa fjalëve të fjalorit të gegërishtes.

Për sa i përket pikës së parë, në këtë vepër vëmë re se Samiu fjalët *emër* dhe *armik* i shkruan më dendur sipas trajtave gege *emën*, *anëmik* (kjo e fundit sipas gegërishtes së lashtë); po kështu tek ai gjejmë në këtë vepër edhe: *eshtënatë* (për eshtrat); *dhetë*, i *dymbëdhettë*, etj. (për *dhjetë*, i *dymbëdhjetë* etj.)

Përveç këtyre, Samiu ka përdorur në këtë vepër edhe ndonjë fjalë nga të fjalorit të gegërishtes, si fjalën shkodranishte *qyr* (kqyr), nga e cila ka formuar fjalët e prejardhura *qyrës*, *qyrëri* (për *inspektor*, *mbikqyrje*).

4) Prirja për të shkruar në një gjuhë të pastruar nga fjalët e huaja të panevojëshme dhe të pasuruar me fjalë të reja dhe me kuptime të reja. Është një gjë mjaft e njohur se shkrimtarët tanë të shekullit të kaluar, për të zëvendësuar fjalët e huaja të panevojëshme dhe për ta pasuruar fjalorin e shqipes me fjalë e terma diturake e shkencore, që asaj i mungonin, kri-

juan shumë fjalë të reja, ose u dhanë kuptime të reja disa fjalëve të gjuhës popullore.

Për sa i takon pikës së parë, d.m.th. krijimit të fjalëve të reja, Samiu është një ndër ata që kanë krijuar shumë kësosh. Disa nga neologjizmat e tij kanë hyrë në përdorim të gjërë e disa jo. Kështu në veprën „Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë?” ai ka krijuar fjalë të reja të tilla si *Kryeminstër*, *Kryeshkronjës* (Kryesekretar), *gjithurdhërim* (republikë), *gjithëmësime* (universitetet), *nënëkrye* (nënëkryetari), *nënëgastrë* (rreth), *nënkatundar* (nënkryetar bashkie), *qeverindar* (prefekt, guvernator), *nënëqeverindar* (nënëprefekt); *katundëri* (qark, krahinë), *letrëri*, (letërsi), *ushtare* (kazermë); *ujvështronjë* (observator), etj. etj.

Por, siç shihet, shumica e këtyre fjalëve të reja nuk kanë hyrë në fjalorin e gjuhës sonë. Më shumë fat kanë pasur fjalët e reja, që Samiu ka përdorur në veprën „Shkronjëto e gjuhës shqipe”. Disa nga ato fjalë përdoren edhe sot si terma gramatikore si: *miëmër* (mbiemër), *përemër*, *folje*, *rrokje*, *presje*, etj.

Për sa i takon pikës së dytë, d.m.th. pasurimit të fjalëve të gjuhës amëtare me kuptime të reja, edhe këtë mjet Samiu e ka çfrytëzuar mjaft në veprën „Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë?”, ku ai fjalë të tilla si *krye*, *katundar*, *gastër*, *mes*, *mëngë*, *zë* etj. i ka përdorur edhe me kuptime, që s'i kishte gjuha e folur (për këto shih fjalorthin në fund). Veç kësaj, të kihet parasysh se nga fjalë të tilla ai ka sjuar edhe të tjera fjalë si *nënëkrye*, *nënëkatundar*, *katundëri*, *nënëgastër* etj.

* * *

Por në veprën „Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë?” vëmë re edhe disa veçori gjuhësore, që tregojnë se në disa raste Samiu është larguar pak nga gjuha e folur dhe më ndonjë rast edhe nga ajo e

shkrimtarëve të tjerë bashkëkohës, duke ndjekur kë-shtu një rrugë të tijën. Këto veçori të gjuhës së Sa-miut duhen kërkuar sidomos në formimin e disa fja-lëve si edhe në ndërtimin e disa periudhave me fjali të nënërenditura.

Për sa i përket pikës së parë, vlen të vihet në du-kje se Samiu përdor trajta të tilla si *armikëri* (armi-qësi), *kombëri* (kombësi), *mefshtëri* (mefshtësi), *mbrodhëri* (mbrothësi, përparim), *tregëri* (tregti), *dobëti* (dobësi), *i qytetuarë* (i qytetëruar), *i shenjtu-arë* (i shenjëtuar) etj.

Po kështu ai përdor lidhëzën *me të qënë që* për me *qënë që*, etj.

Përsa i takon ndërtimit të periudhaves, në këtë vepër vemë re se Samiu në mjaft raste përdor periudha me ndërtime të thjeshta si të gjuhës së folur. Por në këtë vepër hasen dëndur edhe periudha të gjata e të ndërlikuara, të ndërtuara bukur me fjali të nënë-reditura gjithë farësh dhe shkallësh të ndryshme. Ja një shëmbëll e tillë:

„Kur u këthye Skënderbeu nga Syria, tek kish vaj-turë të lëftonte për Tyrqit, dëgjoi nga goj' e Sulltanit vetë q'i ati kish vdekurë; po duk me qënë që pas ku-vëndit e pas besës, që kish lidhur i ati me Sulltanë, duhesh që një nga të bijtë të vinte në Krojë për të ndënjurë në front të t'et. Skënderbeu bashkë me vde-kjen e t'et mësoi edhe vdekjen e të tre vëllezret të ti, të cilët s'muntninë të vdisninë nga Perëndia, kështu të tre për një herë“.

* * *

Edhe nga këto pakë shënime të përmbledhura del qartë se vepra „Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë?“ ka për ne sot edhe një interes të madh gju-hësor. Ajo shquhet për gjuhën e saj të pastër, të bu-kur e të ëmbël.

Shaban Demiraj

FJALORTHI I VEPRËS

Aforisëm = çkishërim.

Agalmë-a = statujë.

Anë (marr...) = (marrë) pjesë.

Armikëri-a = armiqësi.

Bojarëri-a = principatë me një bojar a bujar në krye.

Breshërimë = breshër që zgjat a përsëritet.

Byrynxyke = pëlhurë shumë e hollë mëndafshi.

Copëmbledhës = tagrambledhës.

(i) *Çkrepëtuarë* (*shkëmb...*) = (shkëmb) me shkrepë.

(i) *Çpenguarë* = i papenguar, i lirë.

Çpërmënt = trullës, hutoj.

(i) *Çpërnderë* = i çnderuar, i turpëruar, i poshtëruar.

Ditare = e përditëshme, gazetë.

Dliri = liri.

(i) *Dlirë* = i lirë.

Dobëti-a = dobësi.

Dorëhapuri-a = shpirtmadhësi.

Lragole të qeltërta = vogëlsira prej qelqi.

Dhekërkonjë = gjeologji.

Dheshkronjë = gjeografi.

Dheshkronjës = gjeograf.

Dhetregonjë = gjeologji.

Eksark = Mëkëmbës.

(i) *Farkuarë* (me armë) = i ngjeshur (me armë).

Fëmijë = fëmijë, familje

Gastër = krahinë, qark.

- Grekoman* = njeri (jo grek) pa ndjenja patriotike dhe
i helmator nga propaganda shoviniste greke.
- Gurë të shkruarë* = mozaik.
- Gjithëmesime* = universitet.
- Gjithurdhërim* = republikë.
- Gjyqëri-a* = drejtësi-a.
- Gjyqëtore* = gjykatore.
- Hadëm* = skllav.
- Kadër-ri* = kuadër.
- Kallce* = tirq.
- Kamareshkronjës* = sekretar i përgjithshëm.
- Kanonas-i* = artiler-i.
- (e) *Katërçiptë* = katrore.
- Katundar* = Kryetar bashkie.
- Katundëri-a* = bashki-a.
- Kënetë* = kënetë, liqen.
- Kshlla-ja* = kazerinë-a.
- Kolonjë-a* = koloni-a.
- Kolumbe* = kolube, kasolle.
- Kombëri-a* = kombësi-a.
- (Bankë) *kombërishte* = (Bankë) kombëtare.
- (Që) *kreit* = që në krye, që në fillim.
- Krerëtë* = kapitali.
- Krëhërë* (të malevet) = çukat e një vargu malesh.
- (I vë) *Krusmënë* (trupit) = e shkatërron (trupin).
- Krye* = kryetar, kapitull.
- Kryesi-a* = principatë e vogël.
- Kryeshkronjës* = Kryesekretar.
- Kumerqe* = doganë.
- (të) *Lathitnjë* = (të) lajthitë. (të) gabojë.
- (të) *Lehcohetë* = të lehtësohet.
- Letrarishte* = letrare.
- Letrëri* = letërsi, literaturë.
- Lëçin* = lëvrin.
- Livra* = libra.
- Mahis* = tall, habis, hutoj.
- (Vete) *Mbroth* = vete përpara, mbarë.
- Mbrodhëri* = përparim, mbrothësi.
- Mburoj* = mbroj.

Mburonjës = mbrojtës.
Medrese = shkollë e mesme fetare muslimane.
Mëfshtëri-a = mefshtësi, të qenët i ngathët, pa gjallëri.
Mes (mez-i) = qendër.
Mesës = ndërmjtës.
Mëngë = gji deti.
Mësim = mësim; ushtrime ushtarake.
Mijës = major.
Ministrë-a = ministri-a.
Mis = anëtar.
Musië = muze.
Myderriz = mësues i fesë nëpër shkollat fetare.
Myfti = klerik i lartë mysliman.
Ndërtim = reformë.
 (i) *Ndrituarë* = i ndriçuar nga qytetërimi.
 (pa) *Ndryshim* = (pa) dyshim.
Nga-ja = arsyeja, shkak.
Nënëgastrë = rreth.
Nënëkatundar = nënkryetar bashkie.
Nënëkrye = nënkryetar.
Nënëqeveri-a = nënprefekturë.
Nënëqeverindar = nënprefekt.
Nënëqyrës = ndihmës inspektor.
Nënëshkruarje = nënshkrim.
Nom-i = ligjë.
Njerëzi-a = të qenët i njerëzishëm.
Njëritregonjë = antropologji; shkenca që merret me studimin e njeriut.
Pafille-ja = teneqe-ja.
 (të) *Pafillta* = prej teneqeje.
Pakryesi-a = mungesë kryesie a qeverie, anarki.
Pandalje-a = leje.
Paqeveri-a = mungesë qeverie.
 (për) *Pasqyrë* = (për) shëmbëll.
Patrikëri-a = patrikana e Stambollit.
Përcipje-a = sipërfaqe.
 (punëra) të *Përdorme* = (punë) dore.
 (të) *Përkthyerët* = (të) lakuarit.

- Përpushton* = ngërthen, përfshin.
Përqarkuarë = rrethuar.
Për-rrethuarë = kufizuar.
Përsëritët = përtërihet.
Përshkruarje = letër këmbin, korespondencë.
Poshtëri = poshtëri.
Poshtronj = vë poshtë, mund, pushtoj.
 (të) *Prokopsetë* = (të) bëjë prokopi.
Pushton = ngërthen, përfshin.
Qeverindar = prefekt, guvernator.
Qyrëri-a = mbikqyrje.
Qyrës = mbikqyrës, inspektor.
 (të) *Qyrurit* = të vështruarit, të mbikqyrurit.
Qytetëri-a = qytetërim-i.
 (i) *Qytetuarë* = (i) qytetëruar.
Rahënë = rrahin, përpiqen.
Raje-a = njeri pa të drejta; kështu quhej i krishteri në kohën e perandorisë Turke.
Skrupullë (ua lidhë duartë...) = kruspull.
Stihi-a = përbindësh-i.
Synninj = Myslimanët që nuk bëjnë pjesë në ndonjë tarikat.
Shërbëtuarë = shërbyer.
Shëronjës = mjek.
Shkel (livra) = shtyp (libra).
Shkolla të para = shkolla fillore.
Shkolla të dyta = shkolla të mesme.
Shkronjë-a = shkronjë, gjë e shkruar.
Shkronjës = sekretar.
Shkronjëtor = shkrimtar, historian.
Shkronjëto = gramatikë.
Shkruarje — *përgjigje* = letërkëmbim, korespondencë.
Shpresim = shpresojmë.
Shqahëri dhe *Shqehëri* = vendi i shqehëvet a sllavëvet.
Shqahisht = sllavisht.
Shqehët = sllavët.
Shqipëtarëria = Shqipëtar-i-a, të qenët shqiptar.
 (të) *Shqipëtaruarë* = (të) shqiptarizuar.

Shtaturëra = statuja.
Shtypëto = Shtypshkronjë.
Tarikat-i = urdhër fetar ndër myslimanët.
Tellonë-a = doganë.
Tenzimat-i = Vargu i reformave turke të shek. XIX.
 për centralizimin e pushtetit, që u shprehën krye-
 sisht me reformat e vjetvet 1839 dhe 1856.
Trap = shpellë mali.
Tregëri = tregëti.
(të) trekta = me tregje.
Unjtëri-a = ultësi-a.
Urđhëtar = oficer.
Ushtare = kazermë.
Ushtar-vëntruanjës = pjesëtar i gardës kombëtare.
Ushteri e gatijtë = ushtri rezervistësh.
Ushteri e mësimit = ushteri e rregullt me rekrutë.
Ushteri e ruajtjesë = gjindarmëria.
(i) Urtë = i uritur.
Uzurë = kamatë.
Vetë-a = person.
(për të) Vidhisurë = (për të) prishur e përmbysur.
(i) Vjejturë dhe *(i) Vyerë* = i vlefshëm me vlerë.
(të) Vyerëtë = vlefta, të vlyerët.
Voli = mundësi, dobi.
Ylema = dijetarët e fesë myslimane.
Yjvështonjë = observator për vështërimin e yjevet.
Zë = tingull.
Zëmremirësi-a = të pasurit Zemër të mirë.
Zotëri-a = sundim, zotërim.

TRYEZA E LËNDËS

Parathënie	7
Krye e parë	
Ç'ka qenë Shqipëria?	21
I. Pelasgëtë	21
II. Ilyrianëtë e Epirotëtë	25
III. Shqipëtarëtë nënë Romanëtë	27
IV. Mbrëtërit' e vogëla të Shqipërisë	29
V. Shqipëria në kohët të Skënderbeut	30
VI. Shqipëria nënë Tyrqitë	32
VII. Kombëri' e gjuh' e Shqiptarëvet	35
VIII. Shqipëtarëtë gjithënjë për botën' e kurrë për vetëhe	39
Krye e dytë	
Ç'është Shqipëria?	44
I. Kufit' e Shqipërisë	44
II. Vend' i Shqipërisë	45
III. Njerëzit' e Shqipërisë, Shqipëtarëtë	46
IV. Shqipëtarëtë jashtë Shqipërisë	49
V. Qysh janë sot Shqipëtarëtë?	51
VI. Kombëri' e Shqipëtarëvet	53
VII. Reziket' e Shqipërisë	55
VIII. Miqt' e Shqipëtarëvet	59
IX. Të shkruarit' e gjuhësë shqip	63
X. Varfëri' e Shqipëtarëvet e pakryesi' e Shqipërisë	66

Krye e tretë

Ç'do të bëhetë Shqipëria?	69
I. A munt të qëndronjë Shqipëria si është	69
II. A janë të zottë Shqipëtarëtë të mbajn' e të ruajnë vetëhenë?	72
III. Shpëtimi a humbja e Shqipërisë është në dorët të Shqipëtarëvet	75
IV. Besa e lidhja	76
V. Qëllim' i Shqipëtarëvet	79
VI. Qeveri' e paskëtajme	80
VII. Krei i qeverisë së Shqipërisë	83
VIII. Të ndarët' e Shqipërisë	84
IX. Pleqësia	85
X. Këshill' e përgjithçime	87
XI. Ministrëtë	88
XII. Ushteriia	89
XIII. Diturija	90
XIV. Punërat' e përgjithçime	92
XV. Punërat' e besëvet	95
XVI. Punët' e begatisë	96
XVII. Katundëritë	100
Përmbledhje	102
Shënime gjuhësore	109
Fjalorthi i veprës	117